

नेपालको संसदको कानून निर्माण र सुपरीवेक्षण

सम्बन्धी कामकारबाही

एक प्रक्रियागत पुनरावलोकन

प्रतिवेदन

असार २०७२

नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन
काठमाण्डौ

नेपालको संसदको कानून निर्माण र सुपरीवेक्षण
सम्बन्धी कामकारवाही

एक प्रक्रियागत पुनरावलोकन

प्रतिवेदन

असार २०७२

नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन
काठमाण्डौ

नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन (एनसिएफ)

न्यू प्लाजा, पुतलीसडक, काठमाण्डौ

फोन: ४४१०६२४

इमेल: nepal.constitution.foundation@gmail.com

वेब: www.ncf.org.np

नेपालको संसदको कानून निर्माण र सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कामकारवाही
एक प्रक्रियागत पुनरावलोकन

सर्वाधिकार: प्रकाशकमा, असार २०७२

१००० प्रति

सम्पादन

डा. विपिन अधिकारी

गणेशदत्त भट्ट

दिनेश त्रिपाठी

उमेश गौतम

भूमिका

प्रस्तुत नेपालको संसदको कानून निर्माण र सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कामकारवाही: एक प्रक्रियागत पुनरावलोकन अध्ययनले नेपालको संसदीय प्रक्रियामा रहेका समस्या र समाधानका उपायहरूलाई केलाउने उद्देश्य राखेको छ । संसद निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको थलो हो । यसले नै प्रजातान्त्रिक प्रणालीलाई कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा प्रमुख भूमिका खेलेको हुन्छ । आन्तरिक कामकारवाही र प्रक्रियाहरूले नै संसदलाई सक्षम, प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउने हो । अतः यस विषयको व्यापक महत्व हुन्छ ।

यो महत्त्वलाई स्वीकार गर्दै नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन (एनसिएफ) ले करिब तीन महिनाको अध्ययन गरी यो प्रतिवेदन तयार गरेको छ । यस क्रममा संसद एवम् सदस्य लगायत नेपाली समाजका विभिन्न तप्का र नागरिक समाजसँग छलफल र अन्तर्क्रिया गरिएको थियो । यसका आधारमा तयार गरिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदनलाई धनगढी, नेपालगञ्ज, पोखरा, हेटौँडा र विराटनगरमा पनि स्थलगत परीक्षणका लागि राखिएको थियो । सबैतिरबाट आएको 'इनपुट' हरूलाई संश्लेषण गरी यहाँ अन्तिम रूप दिइएको छ ।

यस प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा संविधानविद डा. विपिन अधिकारी, सहप्राध्यापक गणेशदत्त भट्ट, संविधानविद् दिनेश त्रिपाठी, अधिवक्ता फुर्पा तामाङ, अधिवक्ता सम्बोजन लिम्बु, प्रा. आमुदा श्रेष्ठ, नमित वाग्ले, भुपेन्द्र हुज्दार र सविन राणाको विशेष सहभागिता छ । डा. सूर्य ढुंगेलको विशेष सहयोगका लागि हामी आभारी छौं ।संलग्न सबै पक्ष तथा गरिएका कार्यक्रमहरूको सहभागीहरूको नामावली परिशिष्टमा राखिएका छन् । अध्ययन प्रक्रियामा संविधानसभा सचिवालयको सहयोगप्रति हामी आभारी छौं । यसका साथै यस अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा प्रशासनिक लगायत सहयोग गर्ने सविता नकर्मी, ललित चौधरी, शान्ति पौडेल, उमेश गौतमलाई धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

यस प्रकारको यो पहिलो अध्ययन हो । नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसनका तर्फबाट गरिएको यस अध्ययनले नेपालको संसदलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि केही सहयोग

दिन सकेमा हामी निश्चय नै खुशी मान्ने छौं । राष्ट्रिय संसदको मात्र नभई यो अध्ययनले प्रादेशिक संसदहरुको नियमावली बनाउँदा पनि धेरै सहयोग गर्ने अपेक्षा गरेका छौं ।

यो अध्ययन कार्यलाई सहयोग गरिदिने द एसिया फाउण्डेसनलाई हामी विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यो प्रतिवेदनको विचार एवम् विश्लेषणको स्वामित्व नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन (एनसिएफ) को हो । सहयोगी संस्थाको यसमा सहमति हुनु जरुरी नभएको जानकारी गराउँदछौं ।

धन्यवाद !

डा. विपिन अधिकारी
अध्येता, संवैधानिक कानून
असार, २०७२

गणेशदत्त भट्ट
अध्यक्ष
नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन

नेपालको संसदको कानून निर्माण र सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कामकारवाही
एक प्रक्रियागत पुनरावलोकन

विषयसूची

कार्यकारिणी सारांश	१-३
भाग १ : विषय प्रवेश	४-७
१.१ पृष्ठभूमि	४
१.२ अध्ययनको उद्देश्य	५
१.३ अध्ययन विधि	५
१.४ अध्ययनको सीमा	६
१.५ अध्ययनको महत्व	६
भाग २ : संसदको कानून निर्माण सम्बन्धी कार्य र प्रक्रिया	८-३७
२.१ संसद र कानून निर्माण	८
२.२ संसदमा विधेयक दर्ता गर्नु पूर्वको कानून तर्जुमाको सरकारी चरण	९
२.३ कानून निर्माणको संसदीय चरण र संसदमा प्रस्तुत हुने विधेयक	१६
२.४ संसदमा विधेयकको सामान्य/सैद्धान्तिक छलफल	२०
२.५ विधेयकमा संशोधन पेश गर्ने व्यवस्था र सर्तहरू	२२
२.६ विधेयकको दफावार छलफल	२३
- सदनमा विधेयकको दफावार छलफल	२३
- समितिमा गरिने विधेयकको दफावार छलफल	२४
२.७ विधेयक फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्था र सर्तहरू	२६
२.८ विधेयकको प्रथम वाचन, द्वितीय वाचन र तृतीय वाचन	२७
२.९ सदनबाट पारित विधेयकको आनुषंगिक सुधार	२८
२.१० विधेयक सभामुखबाट प्रमाणित र राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण	२९
२.११ कानून निर्माण सम्बन्धी संसदीय प्रक्रिया र अभ्यासमा गर्नुपर्ने सुधार	२९
भाग ३ : संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य र प्रक्रिया	३८-५४
३.१ संसदीय ओभरसाइट	३८
३.२ संसदको बैठकहरूबाट गरिने ओभरसाइट	३९

३.३ संसदका समितिहरु मार्फत गरिने ओभरसाइट	४०
३.३.१ विषयगत समिति मार्फत गरिने ओभरसाइट	४१
३.३.२ विशेष समिति मार्फत गरिने ओभरसाइट	४२
३.३.३ अस्थायी प्रकृतिका समिति मार्फत गरिने ओभरसाइट	४४
३.४ संसदीय ओभरसाइट र सरकारको प्रतिक्रिया	४५
३.५ संसदीय ओभरसाइटमा संसद सचिवालयको भूमिका	४६
३.६ संसदीय ओभरसाइट सम्बन्धी अभ्यासमा गर्नुपर्ने सुधार	४७
भाग ४ : निष्कर्ष	५५-५६
परिशिष्ट-१ : नेपालमा कानून तर्जुमा प्रक्रियाको संक्षिप्त सिंहावलोकन	५७-६७
परिशिष्ट-२ : सहभागीहरुको नामावली	६८-७५
केही महत्वपूर्ण सन्दर्भ सामाग्री	७६

नेपालको संसदको कानुन निर्माण र सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कामकारबाही: एक प्रक्रियागत पुनरावलोकन

कार्यकारिणी सारांश

कानुन निर्माण र संसदीय सुपरीवेक्षण (ओभरसाइट) कुनै पनि देशको संसदका आधारभूत कार्यहरू हुन् । यसका अतिरिक्त संसदीय शासन प्रणालीमा संसदले सरकारको गठन र बजेट पनि पारित गर्दछ । जनताबाट निर्वाचित हुने भएकोले संसद र यसका सदस्यहरूले राज्य संचालनका लागि जनताको प्रतिनिधित्व गर्नु पर्दछ । राज्यका प्रमुख तीन अंगको शक्ति बाँडफाँटको सन्दर्भमा राज्यलाई आवश्यक पर्ने कानुन निर्माण गर्ने पूर्ण अधिकार संसदलाई रहन्छ । जनप्रतिनिधिको हैसियतमा सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी बनाउने कार्य पनि संसदको आफ्नो ओभरसाइट कार्य अन्तर्गत गर्दछ । यसैले संसदको कानुन निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यलाई सर्वाधिक महत्वपूर्ण मानिन्छ । यी कार्यहरूलाई प्रभावकारी बनाउन संस्थागत रूपमा संसद र व्यक्तिगत रूपमा सांसदहरूले प्रभावकारी रूपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यस भूमिकामा संसदीय प्रक्रियाहरूको ठूलो महत्व हुन्छ ।

नेपालको संसदीय इतिहास त्यति लामो छैन । त्यसमा पनि प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली अन्तर्गतको संसदीय इतिहास गणना गर्दा समग्रमा दुई दशक मात्र पार गरेको अवस्था छ । यसै त संसद वारम्बारको राजनीतिक अस्थिरताको सिकार हुने गरेको छ । त्यसमा पनि प्रक्रियाका कुराहरूलाई त्यति महत्व दिएको देखिँदैन । त्यसैले, नेपालको संसदीय अभ्यासले संस्थागत रूप लिन सकेको छैन । पछिल्लो ७ वर्षदेखि संविधानसभा र संसद दुई भूमिका भएको एउटै संस्था र प्रतिनिधिहरू भएका कारण संसदको अधिकांश समय संविधान निर्माण र सरकार परिवर्तनको मुद्दामा अल्झिएको छ । नेपालको संसद, कानुन निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यहरूमा केन्द्रित हुन सकेको देखिँदैन । व्यक्तिगत रूपमा पनि ज्यादै थोरै संसद सदस्यहरू मात्र कानुन निर्माण अर्थात् विधेयक माथिको दफावार छलफलमा सार्थक रूपमा भाग लिने गरेको पाइन्छ । संसदीय प्रणालीमा धेरै विधेयकहरू सरकारले प्रस्तुत गर्ने भएकोले संसद सदस्यहरूको गैर सरकारी विधेयक प्रस्तुत गर्ने अभ्यास अति न्यून रहेको कारण कानुनको वास्तविक निर्माता त सांसद भन्दा सरकार पो हो कि भन्ने भान पर्ने गरेको पाइन्छ । प्रक्रियागत कमजोरी र सहभागिताको अभावमा यस्तो हुन गएको हो ।

यस प्रक्रियागत पुनरावलोकनले के देखाउँछ भने सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र दर्ता हुने विधेयकको सम्बन्धमा फराकिलो व्यवस्था गरिनु जरुरी छ । महत्वपूर्ण नयाँ विधेयक दर्ता गर्दा व्याख्यात्मक टिप्पणी राख्नु पर्ने अनिवार्य व्यवस्था हुन सकेको छैन । विधेयकमा संशोधन पेश गर्ने समय सीमामा सुधारको खाँचो छ । नयाँ विधेयकमा दफावार छलफल हुँदा विधेयकका सबै दफा छलफलका लागि खुला गरिनु पर्दछ । सांसदहरूलाई कानुन निर्माण अर्थात् विधेयक सम्बन्धी प्रशिक्षण प्राप्त गर्ने अवसर हुनुपर्दछ । सांसदहरूले व्यक्तिगत रूपमा पनि कानुन निर्माणमा चासो बढाउनु पर्ने हो । सांसदहरू विकासको बाहक भन्दा पनि कानुन निर्माता देखिनु पर्दछ । दलित, जनजाति तथा मधेसी जस्ता समूहका सांसदहरूको सक्रिय सहभागिताका लागि विशेष समितिहरूको व्यवस्था जरुरी देखिएको छ । महिला ककसको प्रयोगलाई व्यवस्थित गरिनु पर्दछ । समितिको विधेयक छलफलमा सम्बन्धित मन्त्री उपस्थित हुने अभ्यास गरिनु पर्दछ । समितिले पनि विधेयकमा जनताको प्रतिक्रिया लिन सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

महत्वपूर्ण विधेयकका हकमा विधेयकको सार्वजनिक सुनुवाई धेरै आवश्यक हुन्छ । विधेयकमा इन्टरनेटमार्फत सार्वजनिक गरी सुझाव संकलन गर्ने प्रक्रियाको पनि आवश्यकता देखिन्छ । नेपालमा व्यवसायिक एवम पेशागत संस्थाहरूको प्रतिक्रिया लिइँदैन । यसमा सुधार हुनु पर्दछ । प्रस्तुत विधेयकको प्रस्तुति सम्बन्धी परम्परागत मान्यतामा पनि परिवर्तन चाहिएको छ । सार्वजनिक सञ्चारसँग निरन्तर समन्वयका लागि विशेष संयन्त्रको व्यवस्था हुन सकेको छैन । त्यस्तै सत्तापक्षीय सांसदहरूको भूमिकालाई अत्याधिक रूपमा प्रयोग गरिनु पर्दछ । यी सबै प्रक्रियागत कमजोरीहरू हटाएमा कानुन निर्माणमा संसद् अभि प्रभावकारी बन्न सक्दछ ।

संसदीय ओभरसाइट सम्बन्धी कामलाई सरकारले आफ्ना कामकारवाहीको लागि संसदको अंकुश अर्थात् अनावश्यक बाधा अवरोधको (पार्लियामेन्टरी अब्स्ट्याकल) रूपमा लिने गरेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ संसद सदस्यहरूले संसदीय ओभरसाइटलाई सरकारलाई संसद र जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने माध्यम भन्दा संसदीय राजनीतिक मोहकता (ग्ल्यामर) को रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । ओभरसाइटको अवधारणामा सांसदहरूलाई परिचित गराउने प्रक्रियाको खाँचो छ । संसद र संसदीय समितिहरूले क्यालेण्डर बनाउन काम गर्न सकेका छैनन् । संसदमा प्रश्नोत्तरको प्रणाली पुनः सञ्चालन गरिनु पर्दछ । ओभरसाइटसम्बन्धी कामको प्रभाव देखिनु पर्दछ । संसदीय समितिले गहिरो अध्ययन गरेर मात्र निर्देशन दिनु पर्दछ । ओभरसाइटसम्बन्धी कामकारवाहीमा दोहोरोपन हुनु हुँदैन । विषय छनोटमा पनि संसदीय समितिले ध्यान दिनु पर्दछ । समितिको बैठकमा सदस्यहरूको उपस्थिति र सार्थक छलफलमा ध्यान दिनु पर्दछ । संसदीय समितिहरूले गर्ने स्थलगत भ्रमणको औचित्य पुष्टि

हुनु पर्दछ । सरकारका तर्फबाट सकारात्मक सोचाई र संवेदनशिलता देखिन सकेको छैन । त्यस्तै समिति सचिवालयको क्षमता अभिवृद्धि गरेको अवस्थामा मात्र ओभरसाइटका कामकारवाहीहरू अझ प्रभावकारी हुन सक्छन् ।

यसै सन्दर्भमा, नेपालको संसदको कानून निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यहरूमा केन्द्रित भएर तयार गरिएको यस प्रक्रिया पुनरावलोकन अध्ययनमा सरकारबाट संसदमा प्रस्तुत गरिने विधेयकको सरकारी तहमा गरिने कानूनको तर्जुमा अर्थात विधेयक मस्यौदाको सरकारी चरणमा रहेका चुनौतिहरूको ध्यानाकर्षण, कानून निर्माणको संसदीय चरण अर्थात संसदमा गरिने विधेयक माथिको सैद्धान्तिक एवं दफावार छलफल र संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यमा गरिनु पर्ने सुधारका लागि अगाडि सारिएका सुझावहरूले संसदीय कामकारवाहीलाई थप प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्नेछ भन्ने निष्कर्ष संसद बाहिर रहेको तर संसद र संसदीय काम-कारवाहीको नियमित रूपमा अवलोकन, अध्ययन एवं अनुसन्धान गरिरहेको नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसनको निष्कर्ष रहेको छ ।

भाग १ विषय प्रवेश

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसन नेपालको संविधान, सार्वजनिक नीतिनिर्माण एवम् नेतृत्व विकासको विषयमा निरन्तर कार्यरत गैरसरकारी संस्था हो । यो संस्थाले नेपालको संसद एवम् यसले गर्ने कामकारवाहीमा अत्याधिक चासो राख्दछ । यसै सन्दर्भमा यसले संक्षिप्त रूपमा विधेयक विश्लेषण सम्बन्धी कार्यक्रमहरू पनि गर्दै आएको छ । नेपालको संसदीय प्रक्रियाहरू धेरै मुलुकहरूमा प्रयोगमा रहेको संसदीय परम्पराहरूमा आधारित छ । यी परम्पराहरू धेरै दशकदेखि क्रमशः मौलाउँदै गएका छन् ।

राज्यका प्रमुख तीन अंगहरू - व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका मध्ये व्यवस्थापिका अर्थात् संसद जनप्रतिनिधिमूलक संस्था हो । संसदको प्रमुख कार्य कानून निर्माण, सरकार गठन, बजेट पारित र सरकारका कामकारवाहीको ओभरसाइट अर्थात् निगरानी एवं संसदीय सुपरीवेक्षण गर्नु हो । यस पुनरावलोकन अध्ययनको शीर्षकमा ओभरसाइटको नेपाली अनुवादका रूपमा सुपरीवेक्षण शब्द प्रयोग गरिएता पनि सुपरीवेक्षण शब्दले ओभरसाइटको पूरै अर्थ दिन नसक्ने हुनाले यस खण्ड पश्चात ओभरसाइट शब्द नै प्रयोग गरिएको छ । सामान्य अर्थमा संसदको कार्यक्षेत्रलाई यसरी नै बुझिन्छ । सरकार गठन गर्ने कार्य संसदले सँधै गरिरहनु पर्दैन र बजेट पनि वर्षमा एक पटक परित गरे हुन्छ । तर कानूनको निर्माण र सरकारको काम-कारवाहीको सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कार्य संसदले नियमित रूपमा गरिरहनु पर्दछ । त्यसैले कुनै पनि देशको संसदको प्रभावकारिता मुख्य रूपमा कानून निर्माण र संसदीय ओभरसाइट, यी दुई काम कत्तिको प्रभावकारी रूपमा भइरहेको छ भन्नेमा निर्भर रहन्छ ।

यसैगरी व्यक्तिगत रूपमा पनि संसद वा सांसदहरूको दक्षता तथा क्षमता उनीहरूले गर्ने संसदको कानून निर्माण अर्थात् विधायन र ओभरसाइट सम्बन्धी काममा नै रहन्छ । जनप्रतिनिधिको रूपमा सांसदले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका जनताको प्रतिनिधित्व गर्दै विकास निर्माण र आफूले प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलको काम पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । संसद सदस्यको हैसियतमा, सांसदले कानून निर्माण र सरकारबाट भए गरेका

कार्यहरूको ओभरसाइट अर्थात सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कार्यमा नै प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेको हुनुपर्दछ । यो धेरै हदसम्म प्रक्रियामा आधारित विषय हो । सैद्धान्तिक र व्यावहारिक रूपमा नै संसदको कानुन निर्माण एवं ओभरसाइट कार्य, यसको प्रक्रिया र यस्तो प्रक्रियाको प्रयोग कुन रूपमा हुँदछ भनी अध्ययन भएको देखिँदैन । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा नेपालको संसदको कानुन निर्माण एवं यसका लागि सरकारी तहमा गरिने कानुन तर्जमाको पूर्व तयारी र संसदीय ओभरसाइट अर्थात सुपरीवेक्षण सम्बन्धी कार्य र प्रक्रियाको सैद्धान्तिक एवम् प्रयोगात्मक पुनरावलोकन गरी यस सम्बन्धमा बुझाई र काम गराईमा रहेका अस्पष्टताहरू स्पष्ट गरी चुनौती एवं सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य संसदको कानुन निर्माण अर्थात विधेयकको छलफल र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य र प्रक्रियाको विश्लेषणात्मक पुनरावलोकन गर्नु रहेको छ । उल्लेखित मूल उद्देश्य अन्तर्गत देहायका कार्य र प्रक्रियाहरूको अध्ययन यस अनुसन्धानमा गरिएको छ ।

- विधेयक संसदमा प्रवेश गर्नुपूर्व कानुन तर्जुमाको सरकारी चरण, सोको प्रक्रिया र चुनौतीको अध्ययन,
- संसदमा विधेयकको सैद्धान्तिक एवं दफावार छलफल सम्बन्धी कार्य र प्रक्रियाको विश्लेषणात्मक अध्ययन,
- संसद र संसदीय समितिहरूले गर्ने ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यको प्रक्रिया र प्रभावकारिताको अध्ययन,
- संसदको कानुन निर्माण सम्बन्धी कार्य र अभ्यासको प्रभावकारिताका लागि गरिनुपर्ने प्रक्रियागत सुधारका विषयहरूको पहिचान,
- संसद र संसदीय समितिहरूको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य र प्रक्रियाको प्रभावकारिताका लागि गरिनु पर्ने सुधारका क्षेत्रहरूको पहिचान ।

१.३ अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक दुवै पक्ष छ । यस सम्बन्धमा विगत र वर्तमानमा कायम रहेको नेपालको संविधान र संसदको कार्यसञ्चालन नियमावली, विधेयक र समिति सम्बन्धी व्यवस्थाको पुनरावलोकन, संसदीय समितिका प्रतिवेदन र

संसदका काम-कारवाहीका सम्बन्धमा अन्य संस्थाहरुबाट गरिएका अध्ययन प्रतिवेदनहरु पनि यस अध्ययनका सूचनाका स्रोतहरु रहेका छन् ।

त्यसैगरी अध्ययन प्रमुख रूपमा संसदका काम-कारवाहीका सम्बन्धमा वर्तमान एवं पूर्व सांसद र संसद सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीहरूसँग गरिएको छलफल एवं अन्तर्क्रिया, संसद एवं संसदीय समितिहरुको काम-कारवाहीको अवलोकन, संसद र संसदीय गतिविधिका सम्बन्धमा जानकारी राख्ने विज्ञहरूसँगको छलफलमा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनको विश्वसनियता र यसमा उल्लेख गरिएको तथ्य, तथ्यांक एवं सूचनाहरुको आधिकारिता वृद्धिको लागि यसको प्रारम्भिक दस्तावेज सम्बन्धित क्षेत्र एवं संस्थाका विज्ञहरुबाट पुनः पुनरावलोकन गराइएको थियो ।

१.४ अध्ययनको सीमा

कानुन अर्थात् विधेयक सम्बन्धी कार्य तथा संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य बाहेक पनि संसदका अन्य धेरै कार्यहरु हुन्छन् । जस्तो, सरकार गठन गर्नु, राष्ट्रपतिद्वारा संसदमा प्रस्तुत सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा छलफल गर्नु, बजेटका सम्बन्धमा छलफल गर्नु तथा त्यसलाई पारित गर्नु आदि संसदकै कार्य अन्तर्गत पर्दछन् । त्यसैगरी समग्र देश तथा निर्वाचन क्षेत्रको विकास निर्माण सम्बन्धी कार्यहरुमा संलग्न रहनु, देशको समसामयिक विषयमा संसदमा छलफल गर्नु, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौता अनुमोदन गर्नु, नेपालको तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय संसदीय वा अन्य संस्थाहरुद्वारा आयोजित सभा-सम्मेलनमा प्रतिनिधित्व गरी नेपालको धारणा प्रस्तुत गर्नु आदि समेत संसदकै कार्य हुन् ।

विषयवस्तुको महत्व, समय एवं सूचना स्रोतको सीमितताका कारण यो अध्ययन संसदका दुईवटा प्रमुख कार्यहरु - कानुन निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य - को प्रक्रियागत अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । साथै, यो पुनरावलोकन कार्यपत्र २०४८ सालको बहुदलीय व्यवस्था पश्चात्का संसदीय कामकारवाहीमा आधारित रहेर तयार गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको महत्व

संसदीय कामकार्यवाहीका प्रक्रियाहरुको अत्याधिक महत्व छ । संसदको प्रतिनिधिमूलक क्षमतालाई प्रभावकारी बनाउने प्रक्रियाले नै हो । प्रक्रिया सहभागिताका लागि जति

जरूरी हुन्छ, त्यति नै परिणामका लागि पनि जरूरी हुन्छ । अतः नेपालको संसदीय अभ्यासमा कस्तो प्रक्रिया प्रयोगमा छ र यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन के गर्नु पर्दछ भन्ने प्रश्नले प्रणालीगत सुधारका लागि प्रशस्त मद्दत गर्ने छ ।

त्यसैगरी संसदको काम-कारवाहीका सम्बन्धमा सरोकारवाला एवं नागरिक समाजलाई सामान्य जानकारी भएता पनि यसको प्रमुख कामहरु के के हुन् र ती कामहरु संसद र सांसदहरुले कसरी सम्पन्न गर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा अन्यालमा रहेको पाइन्छ । यस्तो अन्यालता आमनागरिकमा मात्र नभई कतिपय सन्दर्भमा स्वयं सांसदहरु पनि देखिन्छ । कुनै पनि देशको संसद र यसका सदस्यहरुले गर्नुपर्ने प्रमुख काम कानून निर्माण र सरकारका कामकारवाहीहरुको संसदीय सुपरीवेक्षण नै हो । तर अधिकांश सभासदहरुले प्रायजसो संसदका कामहरुमा पर्याप्त समय नदिई अन्य कार्यहरुमा व्यस्त हुने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी कतिपय अवस्थामा सरकार, मन्त्री एवं सरकारको कर्मचारीतन्त्रले पनि संसदको कामलाई नबुझेको र महत्व नदिएको देखिन्छ ।

त्यसैले नेपालको सन्दर्भमा, संसद र सांसदहरुले गर्नुपर्ने प्रमुख कामहरुको सम्बन्धमा तयार गरिएको यस अनुसन्धानमूलक अध्ययनले सम्बद्ध पक्ष एवं आमनागरिकलाई संसदको प्रमुख काम र यससँग सम्बन्धित विषयमा विश्लेषणामत्क जानकारी गराउने छ । यसले संसद सदस्यहरुलाई उनीहरुले आफ्नो समय संसदको मूल काममा दिन सकेको वा नसकेको भन्ने विषयमा समीक्षा गर्न यस अध्ययनले सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ । यसैगरी, यसमा प्रस्तुत गरिएको सुभावहरुले संसदको कानून बनाउने तथा ओभरसाइट गर्ने सम्बन्धी कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन योगदान गर्न सक्ने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

संसदको कानून निर्माण सम्बन्धी कार्य र प्रक्रिया

२.१ संसद र कानून निर्माण

‘संसद’ शब्द अंग्रेजी शब्द ‘पार्लियामेण्ट’ को नेपाली रूपान्तरण हो । संसदलाई व्यवस्थापिका वा ‘लेजिस्लेचर’ पनि भनिन्छ । संसदको अर्थ जनताबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको संस्था भन्ने बुझिन्छ । यसको प्रमुख काम कानून निर्माण गर्नु हो ।

बृहत अर्थमा कानून भन्नाले ऐन, नियम, कार्यविधि, विनियम, निर्देशिका र यी अन्तर्गत जारी गरिने आदेश-निर्देश आदि समेतलाई जनाउँछ । जनताको आदेशको रूपमा राज्यका तर्फबाट जारी हुने कानून बनाउने अधिकार व्यवस्थापिका अर्थात् संसदको हो । देशको मूल कानूनको रूपमा रहने संविधान निर्माण गर्दा कतिपय प्रजातान्त्रिक देशहरूले जनताले निर्वाचित गरेको संविधानसभा मार्फत गरेको पाइन्छ । कतिपय देशमा संविधान विज्ञहरूको आयोगबाट तयार गरी संविधानसभा वा संसदबाट अनुमोदन गरिन्छ । यसको अर्थ संविधान कानून नै भए पनि यसलाई कानून निर्माणको सामान्य प्रक्रिया भन्दा अलग गरी विशेष व्यवस्था गरिन्छ । संविधानको अधीनमा रहेर संसदले अन्य कानूनको निर्माण गर्दछ । संसदले बनाएको कानूनलाई ऐन भनिन्छ ।

संसदले बनाएको ऐन अन्तर्गत रहेर नियम बनाउने अधिकार संसदले सोही ऐनमा नै उल्लेख गरेर कार्यपालिका अर्थात् सरकारलाई दिएको हुन्छ । यसलाई प्रत्यायोजित व्यवस्थापन (डेलेगेटेड लेजिस्लेसन) भनिन्छ । कार्यपालिका अर्थात् सरकारी निकायहरूले बनाउने नियम, विनियम, निर्देशिका र जारी गर्ने आदेशहरू संसदले बनाएको ऐनको अधीनमा रहेर मात्र गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सिद्धान्ततः सरकारले बनाएको नियम र अन्य कानूनी व्यवस्था प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत गरिएको छ, छैन भनी जाँच गर्ने अधिकार संसदलाई रहन्छ । त्यसैले कानून बनाउने अधिकार संसदको हो भनिन्छ । तर नेपालको संसदले कुनै ऐन अन्तर्गत सरकारले बनाएका नियमावली, विनियम, आदेशहरू प्रत्यायोजित व्यवस्थापनको अवधारणा अन्तर्गत छ वा छैन भनी प्रभावकारी रूपमा जाँच गर्ने गरेको पाइँदैन ।

वि.सं. २०४८ सालको दुई सदनमात्मक संसदको माथिल्लो सदनको रूपमा रहेको राष्ट्रिय सभाका ४ वटा विषयगत समितिहरूमा प्रत्यायोजित व्यवस्थापन समिति पनि रहेको थियो । तर तत्कालीन प्रतिनिधिसभामा प्रत्यायोजित व्यवस्थापन सम्बन्धी काम गर्न छुट्टै समिति रहेको थिएन । वर्तमान व्यवस्थापिका संसदको कार्य सञ्चालन नियमावलीले पनि प्रत्यायोजित व्यवस्थापन सम्बन्धमा छुट्टै समितिको व्यवस्था नगरी विषयगत समितिहरूले नै प्रत्यायोजित व्यवस्थापन सम्बन्धी काम गर्न सक्ने प्रावधान गरेको छ । तर पनि यस व्यवस्थालाई समितिहरूले प्रभावकारी बनाएको देखिँदैन ।

संसदले प्रत्यायोजन गरेको व्यवस्था अनुसार सरकारले नियम, विनियम, आदेशहरू निर्माण गर्ने भए पनि ऐन निर्माण गर्ने सम्पूर्ण अधिकार संसदले नै प्रयोग गर्दछ । तर, राष्ट्रपति शासन प्रणाली र संसदीय शासन प्रणालीमा ऐन निर्माण प्रक्रियामा केही भिन्नता रहेको छ । राष्ट्रपति शासन प्रणालीमा ऐन निर्माण गर्दा प्रस्तावित ऐनको अवधारणादेखि विधेयक मस्यौदासम्म कसैप्रति निर्भर नरही विधायिका स्वयंले नै गर्दछ । तर, संसदीय शासन प्रणालीमा सरकारले नै अधिकांश विधेयकहरू संसदमा पेश गर्ने भएकोले कुनै पनि विधेयकको अवधारणादेखि विधेयकको मस्यौदा तयार गर्नेसम्मका कामकारवाहीहरूमा सम्बन्धित मन्त्रालय र कानून मन्त्रालयले नेतृत्व लिन्छ । त्यसैले संसदीय शासन प्रणालीमा कानून निर्माणको समग्र प्रक्रियालाई सरकारी र संसदीय चरणमा अध्ययन गर्नु पर्दछ ।

२.२ संसदमा विधेयक दर्ता गर्नु पूर्वको कानून तर्जुमाको सरकारी चरण

सरकारले संसदमा प्रस्तुत गर्ने कुनै पनि विधेयक संसदीय चरणमा प्रवेश गर्नु भन्दा पहिले सो विधेयकले मस्यौदाको क्रममा सम्बन्धित मन्त्रालयको अवधारणा एवं मन्त्रिपरिषद्बाट सैद्धान्तिक स्वीकृतिको चरण, मस्यौदा अर्थात कानून मन्त्रालयको चरण र मन्त्रिपरिषद्को विधेयक समितिमा छलफल र मन्त्रिपरिषद्को अन्तिम स्वीकृतिको चरणहरू पार गरेको हुन्छ । समग्रमा राज्यको नीतिलाई कानुनी भाषामा रूपान्तर गर्ने कार्यलाई कानूनको तर्जुमा भनिन्छ । कानूनको तर्जुमा भनेको ऐनको मस्यौदा गर्ने कार्य नै हो । विस्तृत अर्थमा कानूनको तर्जुमा भन्नाले संविधान, ऐन, अध्यादेश, नियम, विनियम, आदेश आदि सबैको मस्यौदा गर्ने कार्य सम्भन्नु पर्छ । संसदमा प्रस्तुत गरिने ऐनको मस्यौदालाई विधेयक भनिन्छ ।

(क) विधेयक मस्यौदा गर्नु पूर्वको चरण अर्थात सम्बन्धित मन्त्रालयको अवधारणा र मन्त्रपरिषद्बाट सैद्धान्तिक स्वीकृति

कानुनको तर्जुमा गर्दा सर्वप्रथम सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायबाट अवधारणा पत्रको तयारी गर्नु गर्दछ । यसलाई कानुन मस्यौदा गर्नु पूर्वको चरण भनिन्छ । विद्यमान ऐनलाई खारेज गरी नयाँ ऐन बनाउनु पर्ने भएमा वा नयाँ विषयमा ऐन बनाउनु पर्ने भएमा वा नयाँ विषयमा अध्यादेश जारी गर्नु पर्ने भएमा उक्त विषयसँग सम्बन्धित मन्त्रालयले यसको अवधारणा पत्र निर्माण गरी कानुन तथा न्याय मन्त्रालयको सहमति लिई सैद्धान्तिक स्वीकृतिको लागि मन्त्रपरिषदसमक्ष प्रस्ताव पेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।

विगतमा नयाँ कानुन निर्माणका लागि सैद्धान्तिक स्वीकृतिको लागि कानुन मन्त्रालयको सहमति लिँदा र मन्त्रपरिषदमा प्रस्ताव पेश गर्दा कानुन निर्माण गर्नु पर्नाको कारण, आवश्यकता, कानुनले हासिल गर्न खोजेको उद्देश्य, विद्यमान कानुन संशोधन गरेर उक्त उद्देश्य किन पूरा हुन नसक्ने भन्ने ठोस आधार नै स्पष्ट नगरिने र केवल एउटा सामान्य मस्यौदा संलग्न हुने परिपाटी रहेको परिस्थिति थियो । यस्तोमा मन्त्रपरिषद्को मिति २०७१ भदौ १३ गतेको निर्णयले अवधारणा पत्र तयार गर्दा स्पष्ट हुनुपर्ने आवश्यक ढाँचा नै स्वीकृत गरी लागु गरेको छ । उक्त ढाँचामा देहायका १२ बुँदाहरू समेटिएका छन्:

- ऐन बनाउनु पर्ने आवश्यकता: संवैधानिक कारण, अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व, सर्वोच्च अदालतको आदेश, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, अन्य कुनै कारण भए सो उल्लेख गर्नुपर्ने;
- बनाउन प्रस्ताव गरिएको ऐनबाट हासिल गर्न खोजिएका उपलब्धिहरू;
- प्रस्तावित विषयमा मौजुदा कानुन (ऐन, नियम, आदेश) भएमा सोको विवरण,
- मौजुदा कानुनमा संशोधन गरी वाञ्छित उपलब्धि हासिल हुन नसक्ने भएमा सोका कारणहरू;
- प्रस्ताव गरिएको विषयमा सरकारले कुनै विशेष नीति स्वीकृत गरेको भएमा उक्त नीति निर्धारणको न्यायोचित, क्रमिक वृद्धि वा मिश्रित विधि मध्ये कुन विधिबाट भएको हो, सो विषय;
- कानुनको मस्यौदा गर्ने क्रममा छलफल गर्ने प्रयोजनको लागि नीति निर्माणमा संलग्न हुने प्रमुख पदाधिकारीको नाम उल्लेख गर्नुपर्ने;

- प्रस्ताव गरिएको विषयका सम्बन्धमा अन्य मुलुकमा कुनै कानून बनेको वा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले नमुना कानून बनाएको भए त्यस्तो मुलुक, संस्था र त्यस्तो मुलुक वा संस्थाले बनाएको कानूनको नाम;
- प्रस्तावित विषयमा कुनै निकायबाट अध्ययन तथा अनुसन्धान भई कानून निर्माण सम्बन्धमा कुनै सुझाव दिएको भए त्यसको संक्षिप्त व्यहोरा;
- प्रस्तावित कानून कार्यान्वयन गर्न आर्थिक व्ययभार पर्ने भएमा अनुमानित वार्षिक व्ययभार;
- प्रस्तावित कानून कार्यान्वयन गर्न थप संरचना आवश्यक पर्ने वा नपर्ने;
- प्रस्तावित कानून निर्माण गर्न कुनै निकायको परामर्श, सहमति लिनु पर्ने वा नपर्ने, परामर्श वा सहमति लिनु पर्नेमा सो निकायबाट परामर्श वा सहमति प्राप्त भए वा नभएको विषय;
- प्रस्तावित कानूनमा समावेश गर्न खोजिएका मुख्य मुख्य विषयहरू ।

उक्त ढाँचा बमोजिमको अवधारणापत्र सहित सहमतिको लागि कानून तथा न्याय मन्त्रालयमा आएकोमा नयाँ ऐन निर्माण गर्न आवश्यक भएको, त्यसो गर्नु संविधान अनुकूल र नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व अनुकूल हुने देखिएमा कानून मन्त्रालयले सहमति प्रदान गर्दछ भने विद्यमान कानूनमा संशोधन नै गरेर आवश्यकता पूरा हुने वा कानून निर्माण गर्नु संविधान प्रतिकूल हुने भएमा सहमति प्रदान गर्दैन । कानून तथा न्याय मन्त्रालयले सहमति दिएमा सम्बन्धित मन्त्रालयले त्यस्तो नयाँ ऐन निर्माणको लागि सैद्धान्तिक स्वीकृतिको लागि मन्त्रपरिषद समक्ष प्रस्ताव पेश गर्दछ ।

विद्यमान परम्परामा अन्य सार्वजनिक वा निजी क्षेत्रबाट उपरोक्त बमोजिम सोभै प्रस्ताव प्राप्त गर्ने प्रक्रिया छैन । त्यस्तै सरोकार समूह वा प्रभावित व्यवसायिक क्षेत्रको अनुरोधमा अग्रसरता लिने प्रष्ट नीति पनि छैन । त्यस्तो प्रक्रियाको उपादेयता नहुने भने होइन ।

(ख) कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट विधेयक तर्जुमा

नेपाल सरकारको कार्यविभाजन नियमावली, २०६९ र कार्य सम्पादन नियमावली, २०६४ ले मन्त्रपरिषदबाट सैद्धान्तिक स्वीकृति दिएका विषयमा सरकारले संसदमा प्रस्तुत गर्ने विधेयकको तर्जुमा गर्ने एकलौटी अधिकार कानून तथा न्याय मन्त्रालयलाई

प्रदान गरेको छ । तापनि, व्यवहारमा सम्बन्धित मन्त्रालयले दातृ संस्थाको सहयोग वा आफ्नै आन्तरिक स्रोतको प्रयोग गरेर विशेषज्ञ सहितको सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधि रहेको एक कार्यदल वा समिति बनाई वा नेपाल कानुन आयोगको विशेषज्ञ सहयोग लिई विधेयकको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार गरी तर्जुमा सहमतिको लागि कानुन तथा न्याय मन्त्रालयमा पठाउने प्रचलन रहेको छ । उदाहरणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय कारोबार ऐनको मस्यौदा यसैगरी आएको हो । कानुन मन्त्रालयले उक्त मस्यौदालाई नै आधार बनाई काम गर्न वा नयाँ मस्यौदा बनाउन पनि सक्दछ । यसका लागि कानुन तथा न्याय मन्त्रालयले मन्त्रालयमा दुईवटा तर्जुमा महाशाखा र पांचवटा तर्जुमा शाखाको व्यवस्था गरेको छ । मन्त्रालयको तर्जुमा महाशाखा तथा शाखाहरूमा उपलब्ध भएसम्मका अनुभवी तर्जुमाकारहरू कार्यरत रहेको पाइन्छ ।

कुनै पनि विषयमा तर्जुमा सहमतिको लागि फाइल प्राप्त भएपछि कानुन मन्त्रालयले नयाँ ऐन भएमा मन्त्रपरिषद्बाट सिद्धान्त स्वीकृति भए वा नभएको, मन्त्रीस्तरीय निर्णय भई आए वा नआएको, संविधान वा कानुन बमोजिम अन्य निकाय वा मन्त्रालयको सहमति लिनु पर्नेमा लिए वा नलिएको, संशोधन विधेयक भएमा विद्यमान व्यवस्था, प्रस्तावित संशोधन र सोको कारण एवं औचित्य स्पष्ट हुने तीन महले विवरण संलग्न भए वा नभएको कुराको प्रारम्भिक जाँच गरी सबै प्रक्रिया पूरा भएको देखिएमा तर्जुमाको कार्य सुरुवात गर्दछ ।

कानुन तर्जुमाकारले संवैधानिक सीमा, कानुन र न्यायका मान्य सिद्धान्तको सीमा र आत्मनिर्यन्त्रित सीमालाई मनन गरी स्पष्ट नभएका विषयहरूमा नीति-निर्माणमा संलग्न मन्त्रालयका पदाधिकारीसँग सम्पर्क र अन्तरक्रिया गरी तर्जुमा कार्यलाई अधि बढाउने गरेका छन् । तर्जुमाको कार्य एक व्यवसायिक र विशेषज्ञ कार्य भएकोले जनताको हितलाई केन्द्रविन्दुमा राख्ने, सबैलाई सन्तुलित व्यवहार गर्ने, अनावश्यक दवाव र प्रभावबाट मुक्त भई तटस्थता कायम राख्ने, कानुन निर्माणमा जनसहभागिता कायम गर्न सरोकारवाला र विषय विशेषज्ञसँग अन्तरक्रिया र परामर्श समेत गरी तर्जुमाकारले विधेयकको मस्यौदा तयार गर्नुपर्ने हुन्छ । विधेयकको भाग वा परिच्छेद विभाजन गरी देशले अवलम्बन गर्दै आएको ढाँचा र संरचना अनुकुल हुने गरी प्रस्तावना, प्रारम्भिक औपचारिक विषयहरूको लगत्तै महत्वपूर्ण विषयलाई क्रमशः दफा शीर्षक दिई अधि बढ्नु पर्छ । निर्माण भएको मस्यौदामाथि सहकर्मीहरू बीच पनि व्यापक छलफल गरी अन्तिम रूप प्रदान गरिन्छ ।

कानुन तर्जुमाकार नीति-निर्माता नभई नीति-निर्माणको सहजकर्ता मात्र भएकाले कानुन निर्माणको विषयवस्तु बुझ्ने सम्बन्धित मन्त्रालय र तर्जुमाकार बीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहनु पर्ने आवश्यकता रहन्छ । कृषि, वन, वातावरण, इन्जिनियरिङ्ग, विज्ञान, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता हरेक विषयको कानुनको तर्जुमा गर्नु पर्ने भएकाले तर्जुमाकारलाई यो विषयको जानकार म होइन भन्ने सुविधा प्राप्त हुँदैन । त्यसका लागि उसले हरेक विषयमा आधारभूत ज्ञान राख्ने; अनुसन्धान गर्ने; स्पष्ट तर्जुमा निर्देशन प्राप्त गर्ने; तर्जुमाकारले आफ्नो व्यक्तिगत गुणमा अभिवृद्धि गर्ने; आलोचनालाई स्वीकार गर्ने र सम्मान गर्ने शैली अपनाउनु पर्ने हुन्छ । स्पष्ट हुन नसकेका विषयमा नीति निर्माणमा संलग्न व्यक्ति, विषय विज्ञ वा सरोकारवालासँग कुनै पनि रूपमा परामर्श गर्नु पर्ने हुन्छ । विषयवस्तुमा स्पष्ट नभई निर्माण भएको मस्यौदालाई तर्जुमाकारले विधेयक समिति वा संसदमा विधि निर्माताहरु बीच प्रतिरक्षा गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन ।

कानुन जनताले आफूले आफैलाई बाँध्नको लागि स्वीकार गर्ने मान्यता भएकोले जनताका प्रतिनिधिबाट मात्र निर्माण गर्ने पद्धतिलाई प्रजातान्त्रिक पद्धति मानिएको हो । कानुनमा जनताको स्वामित्व र अपनत्व कायम गर्नका लागि कानुन निर्माणमा जनसहभागिता महत्वपूर्ण हुन्छ । सरोकारवालाको सहभागिता, विषयगत विज्ञको सहभागिता, गैरसरकारी विशेषज्ञको सहभागिताले जनसहभागिता प्रतिबिम्बित हुने हो ।

अवधारणा पत्र बनाउँदा वा प्रारम्भिक मस्यौदा बनाउँदा सम्बन्धित मन्त्रालयले धेरै भन्दा धेरै सरोकारवाला र विशेषज्ञको सहभागिता गराउनु पर्ने आवश्यकता र अपेक्षा गरिन्छ । तर व्यवहारमा अत्यन्त सीमित विधेयकमा मात्र यस्तो सहभागिता गराएको पाइन्छ । तर्जुमा सहमतिको लागि फाइल कानुन तथा न्याय मन्त्रालयमा प्राप्त भए पछि मात्र विशेषज्ञ र सरोकारवालाहरुले नयाँ कानुन बन्न लागेको थाहा पाउने स्थिति छ । अनि मात्र उक्त नयाँ कानुनका सम्बन्धमा जिज्ञासा आउने, ज्ञापन पत्रहरु प्राप्त हुने गरेको छ । कानुन तथा न्याय मन्त्रालयले तर्जुमाको क्रममा सम्भव भएसम्म सीमित रूपमा परामर्श बैठक गर्ने, सम्बन्धित मन्त्रालयका पदाधिकारीसँग स्पष्टताको लागि आग्रह गरेर यस्ता जिज्ञासाको संबोधन गर्ने गरिएको छ । तर यसको घोषित नीति, कार्यक्रम र प्रक्रिया आउन सकेको देखिँदैन । समयको सीमितता, मुख्य नीतिगत विषयमा परिवर्तन गर्ने कार्यादेशको अभाव, स्रोत साधनको अभावले गर्दा कतिपय विषयहरुलाई सम्बन्धित मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गराउने बाटो अवलम्बन गर्नु पर्ने

पनि हुन्छ । कहिलेकाहीं विशेषज्ञ र सरोकारवालाको परस्पर विरोधी सुभावा र अडान समेत हुने गर्दछ । मन्त्रिपरिषद्को विधेयक समितिमा पनि सरकारी विशेषज्ञहरूको पहुँच भए पनि गैरसरकारी विशेषज्ञको पहुँच सहज देखिदैन । यसलाई कसरी सहज बनाउने भन्ने तर्फ सोचिनु जरुरी छ ।

व्यवस्थापिका अर्थात संसदमा पुगेपछि समितिहरूले विज्ञ र जनसहभागिताको लागि आवश्यक पहल गर्न सक्ने अतिरिक्त अवसर रहन्छ । समग्रमा कानूनको तर्जुमामा विशेषज्ञ तथा सरोकारवालाको सहभागिता सिद्धान्ततः अस्वीकार नगरिएता पनि व्यवहारमा व्यापक रूपमा सहभागिताको लागि संयन्त्र स्थापित गर्ने वा यसलाई आवश्यक महत्व दिने प्रवृत्तिको अभाव नै देखिएको छ । कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट हुने विधेयक तर्जुमा प्रक्रियाको बारेमा यति उल्लेख गर्नु यहाँ पर्याप्त देखिन्छ ।

(ग) मन्त्रिपरिषद्को विधेयक समितिमा विधेयकको छलफल

कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट मस्यौदा अन्तिम भई मन्त्रिस्तरबाट स्वीकृत भएपछि प्रक्रियागत रूपमा मन्त्रिपरिषद्मा विधेयक स्वीकृतको लागि प्रस्ताव पेश गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइन्छ । कतिपय संक्षिप्त, सरल र छिटो संसदमा लैजानु पर्ने विधेयकको मस्यौदा मन्त्रिपरिषद्ले आफैँ स्वीकृत गर्छ भने अधिकांश विधेयकहरू दफावार छलफलको लागि विधेयक समितिमा पठाउँछ । कानून तथा न्याय मन्त्रीको सभापतित्वमा बस्ने उक्त समितिमा सम्बन्धित मन्त्री, अन्य विषयसँग सम्बन्धित मन्त्रीहरू, महान्यायाधिवक्ता, सम्बन्धित सचिव, कानून सचिव, कानून आयोगका पदाधिकारी, मस्यौदाकार र विशेषज्ञहरू सहभागी हुने परम्परा रहेको छ ।

मन्त्रिपरिषद्को विधेयक समितिसँग पेश भएको विधेयकमा दफावार छलफल गरी कुनै पनि संशोधन वा परिमार्जन गर्न सक्ने व्यापक क्षमता रहेको छ । यस प्रयोजनका लागि विधेयक समितिले उपसमिति वा कार्यदल गठन समेत गर्न सक्छ । सात-आठ जना मन्त्रीहरूकै सहभागिता रहने, कानून विज्ञ, विषयविज्ञ र तर्जुमाकारको पनि सहभागिता रहने, विशेषज्ञ वा सरोकारवालासँग समेत छलफल र परामर्श गर्न सक्ने, तर्जुमाकारबाट भएका गल्ती सच्याउन सक्ने जस्ता अवसरहरू विधेयक समितिले प्राप्त गर्दछ । विधेयक समितिमा दफावार छलफल भई परिमार्जनको कार्य सम्पन्न भएपछि वा कुनै उपसमिति वा कार्यदल गठन भएकोमा उक्त उपसमिति वा कार्य दलको

प्रतिवेदन पेश भई सामान्य छलफल भएपछि विधेयक समितिले विधेयकको मस्यौदा स्वीकृत गरी मन्त्रपरिषद्मा पेश गर्ने निर्णय गर्दछ ।

(घ) मन्त्रपरिषदबाट विधेयक स्वीकृत गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेश गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई निर्देशन

मन्त्रपरिषदले विधेयक समितिबाट अन्तिम रूप प्रदान गरिएको मस्यौदालाई पारित गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेश गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने गर्दछ । यस्तो निर्देशन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित मन्त्रालयले संसदका सदस्यहरु सबैलाई वितरण गर्न पुग्ने संख्यामा विधेयकको प्रति तयार पार्ने, विधेयक प्रस्तुत गर्नु पर्नाको संक्षिप्त उद्देश्य र कारण, आर्थिक टिप्पणी, प्रत्यायोजित विधायन सम्बन्धी टिप्पणी तयार गरी विधेयकलाई व्यवस्थापिका-संसदको व्यवस्थापन कार्यमा समावेश गरिदिन सम्बन्धीत मन्त्रीले संसदको महासचिवलाई संबोधन गरी लेखेको पत्र सहित संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय मार्फत व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयमा विधेयक दर्ता गराउनु पर्ने हुन्छ ।

कानून तर्जुमाका प्रक्रियागत चुनौतीहरू

१. सरकारी पक्षले सामान्यतया कम प्रयासमा बढी प्रभाव पार्न सकिने भन्ने ठानी ठूलो परिवर्तनका लागि कानूनको तर्जुमा प्रति आकर्षित हुने सम्भावना बढी रहेको छ । आ.व.२०७१/७२ को बजेट बक्तव्यमा ४७ वटा कानून बनाउने घोषणा थियो ।
२. कतिपय अवस्थामा कानूनले समाजको विकासलाई मात्र प्रतिविम्बित गर्दा सही हुन्छ । समाजलाई नेतृत्व गर्ने प्रयास गर्दा तालमेल नमिल्न सक्छ ।
३. राजनीतिक नीतिगत निर्देशन स्पष्ट रूपमा नआएका परिस्थितिहरू देखिन्छन् । कतिपय अवस्थामा तर्जुमाकारले नीतिगत विषयमा छलफल गर्ने अधिकृत नै फेला पार्न सक्दैन । प्रारम्भिक मस्यौदा कसले कहा निर्माण गरेको हो थाहा नै हुँदैन । सम्बन्धित मन्त्रालयको सहभागिता शून्य रहन्छ ।
४. केही अवस्थामा राजनीतिक उद्देश्य लुकाइएको परिस्थिति पनि छ । छिटो सहमतिको लागि तर्जुमाकारलाई चौतर्फी दबाव मात्र दिइन्छ । यसै कारणले खुला छलफल हुन सक्दैन ।
५. कतिपय अवस्थामा कानून बनाउनु पर्नाको कारण नीतिमा भएको परिवर्तन वा सरकारको परिवर्तन के हो स्पष्ट हुँदैन ।

६. सामान्यतः सरकारको मातहतका निकायमा सरकारी नियन्त्रणको अभाव देखिन्छ, जसले गर्दा कानूनको कार्यान्वयन निराशाजनक छ ।
७. संवैधानिक सीमामा बाँधिन नचाहने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ ।
८. अदालतको निर्णयको पालना गर्न नचाहने प्रवृत्ति देखिएको छ ।
९. विशेष पाठ्यक्रम सहितको कानून तर्जुमा एवं मस्यौदा र यसका लागि आवश्यक पर्ने शिक्षा वा लामो समयको व्यवसायिक तालिमको व्यवस्था गरी प्रतिबद्ध र व्यवसायिक तर्जुमाकार निर्माण गर्न सकिएको छैन ।
१०. बनेका कानून पूर्ण कार्यान्वयनमा नआउँदै संशोधन गर्ने वा नयाँ कानून निर्माण गर्ने कार्यले थप चुनौतीको सिर्जना गरेको छ ।
११. विशेषज्ञ र सरोकारवालाहरूको सहभागिताको सुनिश्चितता, सोको लागि संयन्त्र, समय स्रोत र साधनको आवश्यकताका बारेमा प्रष्ट हुनु जरुरी छ ।
१२. केवल एउटा संरचना वा सार्वजनिक पद सृजना गर्न मात्र पनि कानून बनाउने प्रयास हुने गरेको देखिन्छ ।

२.३ कानून निर्माणको संसदीय चरण र संसदमा प्रस्तुत हुने विधेयक

संसद सचिवालयमा कुनै पनि विधेयक दर्ता भएपछि, कानून निर्माणको संसदीय चरण प्रारम्भ हुन्छ । संसदमा प्रस्तुत गरिएको ऐनको मस्यौदालाई विधेयक भनिन्छ । संसदबाट पारित भएको विधेयकले मात्र ऐन अर्थात् कानूनको रूप ग्रहण गर्दछ । संसदीय व्यवस्थामा संसदमा दुई किसिमले विधेयक प्रस्तुत गरिन्छ - सरकारी विधेयक र गैरसरकारी विधेयक । तर नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ८४ बमोजिम अर्थ विधेयक, नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी लगायत सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विधेयकहरू सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र संसदमा प्रवेश गर्न सक्दछन् । संसद सदस्यले व्यक्तिगत रूपमा आर्थिक दायित्व सृजना हुने र सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विषयको विधेयक गैरसरकारी विधेयकको रूपमा दर्ता गराउन सक्दैनन । सामान्यतया दुई सदनात्मक व्यवस्थापिका संसदको माथिल्लो सदन वा तल्लो कुनै पनि सदनमा विधेयक प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । तर अर्थ विधेयक सर्वप्रथम तल्लो सदनमा नै प्रस्तुत गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संसदीय अभ्यास रहेको पाइन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा २०४८ सालको संसद दुई सदनात्मक थियो तथा अर्थ विधेयक तल्लो सदन अर्थात् तत्कालीन प्रतिनिधि सभामा पेश गर्नु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था नै गरिएको थियो । यसरी तल्लो सदनमा पेश गरिएको विधेयक त्यहाँबाट पारित भएपछि

मात्र माथिल्लो सदन अर्थात राष्ट्रिय सभामा प्रस्तुत गरिन्थ्यो । वर्तमान व्यवस्थापिका संसद एक सदनात्मक भएकाले दुई सदनात्मक संसद जस्तो कुनै विधेयक एउटा सदनबाट पारित भएपछि अर्को सदनमा प्रस्तुत गर्नु परेन । सरकारी वा गैरसरकारी कुनै पनि किसिमको विधेयक प्रस्तुत गर्नेदेखि पारित गर्ने सम्मको प्रक्रिया र अभ्यास एकै सदन अर्थात व्यवस्थापिका संसदबाट हुने गरेको छ । तर हालसम्मको विकास हेर्दा संविधानसभाले भावी संसदको स्वरूप द्विसदनात्मक हुने प्रस्ताव गरेको छ ।

संसदमा प्रस्तुत गरिने विधेयकका प्रकार

ऐन बनाउन संसदमा प्रस्तुत गरिने मस्यौदालाई विधेयक भनिन्छ । विधेयकलाई विषयवस्तुको आधारमा अर्थ विधेयक र सामान्य विधेयक; प्रस्तुतकर्ताको आधारमा सरकारी र गैरसरकारी विधेयक तथा तात्पर्य वा प्रयोजनको आधारमा मूल विधेयक, आश्रित विधेयक, संशोधन विधेयक, सहिताकरण विधेयक, अध्यादेश प्रतिस्थापन विधेयक, म्याद थप विधेयक र संविधान संशोधन विधेयक आदि विभिन्न रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

अर्थ विधेयक: राज्यले लगाउने कर, सञ्चित कोष, सरकारले लिने कृण जमानत र राजस्वसँग सम्बन्ध राख्ने विधेयकलाई अर्थ विधेयक भनिन्छ र अर्थ विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा दर्ता हुन्छ । कुनै विधेयक अर्थ विधेयक हो होइन भनी निक्कैल गर्ने अधिकार संसदको सभामुखलाई रहेको छ ।

सामान्य विधेयक: अर्थ विधेयक बाहेकका विषयसँग सम्बन्धित विधेयकलाई सामान्य विधेयक भनिन्छ ।

मूल विधेयक: कुनै विषयको पूर्णता सम्बन्धित विधेयकमा नै रहेको तथा अन्य कुनै पनि विधेयकमा आश्रित रहन नपर्ने विधेयकलाई मूल विधेयक भनिन्छ ।

आश्रित विधेयक: कुनै विषयको विधेयक, अर्को कुनै मूल विधेयकमा पूर्ण वा आंशिक रूपमा भर पर्ने रहेछ भने त्यस्तो विधेयकलाई आश्रित विधेयक भनिन्छ र संसदमा प्रस्तुत मूल विधेयक पारित नभई अश्रित विधेयकमा छलफल गरिदैन ।

संहिताकरण विधेयक: छरिएर रहेका विभिन्न कानून वा कानुनी व्यवस्थाहरूलाई एकीकृत गरी प्रस्तुत गरिने विधेयकलाई संहिताकरण विधेयक भनिन्छ ।

अध्यादेश प्रतिस्थापन विधेयक: सरकारले संसदको अधिवेशन नभएको समयमा जारी गरेको अध्यादेश संसदको अधिवेशन प्रारम्भ भएपछि संसदमा प्रस्तुत गर्नु पर्दछ र यसलाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने अधिकार संसदलाई रहन्छ । यदि, सरकारले उक्त अध्यादेशलाई यथावत वा संशोधन सहित अगाडि बढाउन चाहेमा प्रतिस्थापन विधेयकको रूपमा संसदमा पेश गर्नु पर्दछ । यस्तो विधेयकलाई अध्यादेश प्रतिस्थापन विधेयक भनिन्छ ।

म्याद थप सम्बन्धी विधेयक: कुनै ऐन वा यसको कुनै दफा निश्चित समयावधिसम्म लागु हुने र तत्पश्चात स्वतः खारेज गर्ने हुने कानून वा यसको कुनै दफा (सन सेट ल वा क्लज) लाई पुनः समय विस्तार गर्ने विधेयकलाई म्याद थप सम्बन्धी विधेयक भनिन्छ । जस्तो, विध्वंशकारी कार्य नियन्त्रण सम्बन्धी ऐन वा यसको कुनै दफामा यस्तो व्यवस्था गर्ने गरेको पाइन्छ ।

संविधान संशोधन विधेयक: संविधानको कुनै धारालाई संशोधन गर्ने, कुनै धारा उपधारा थप गर्ने वा खारेज गर्ने विषयसँग सम्बन्धित विधेयकलाई संविधान संशोधन विधेयक भनिन्छ ।

सरकारी विधेयक: राज्य सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने अधिकांश विधेयकहरू सरकारका तर्फबाट सम्बन्धित मन्त्रीले संसदमा पेश गर्दछ । यसरी सरकारले आफैँ पेश गर्ने विधेयकलाई सरकारी विधेयक भनिन्छ । सरकारी विधेयकको मस्यौदा तयार गरी संसदमा दर्ता गर्नु अघि सम्बन्धित मन्त्रालय, कानून मन्त्रालय र मन्त्रिपरिषदको विधेयक समितिमा छलफल गरिएको हुन्छ । सरकारी विधेयक मन्त्रिपरिषदले संसदमा प्रस्तुत गर्ने निर्णय गरेपछि सम्बन्धित मन्त्रीले हस्ताक्षर गरी संसदमा दर्ता गर्दछ । संसदीय व्यवस्थामा ऐन कानून निर्माणका लागि सरकारी विधेयकहरू दर्ता गराएर संसदलाई व्यस्त बनाउने दायित्व सरकारको हो भन्ने मान्यता रहेको छ ।

गैरसरकारी विधेयक: सरकारको मन्त्री बाहेक संसदको अन्य सदस्यले अर्थ र सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित बाहेकका अन्य कुनै विषयमा विधेयक तयार गरी संसदमा दर्ता गर्न सक्दछन् । यसरी दर्ता भएको विधेयकलाई गैरसरकारी विधेयक भनिन्छ ।

गैरसरकारी विधेयक सरकारी विधेयकको जस्तो सरकारको विभिन्न तहमा छलफल गरिएको हुँदैन । संसद सदस्य आफैँ वा सम्बन्धित विषयका विज्ञ र कानून मस्यौदाका जानकारहरूको सहयोगमा विधेयक तयार गर्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय देशहरूमा संसद सदस्यले व्यक्तिगत रूपमा, समूहमा वा संसदीय दलको तर्फबाट प्रस्तुत गरिने गैरसरकारी विधेयकको मस्यौदा गर्न संसद सचिवालयले सहयोग गर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर नेपालको संसदमा गैरसरकारी विधेयक मस्यौदा गर्न संसद सदस्यहरूलाई सहयोग गर्ने कुनै कानुनी व्यवस्था रहेको पाइँदैन । व्यवहारिक संसद सचिवालयको विधेयक शाखा र कानून शाखाबाट गैर सरकारी विधेयक प्रस्तुत गर्न चाहने सदस्यलाई केही कार्यविधिगत विषयमा सहयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा करिब ३०० ऐनहरू संसदबाट पारित भएका र अभ्यासमा अधिकांश विधेयकहरू सरकारले नै संसदमा पेश गर्ने गरेको पाइन्छ । २०४८ सालदेखि २०७२ असारसम्म ९८ गैरसरकारी विधेयकहरू संसदमा दर्ता भएकामा प्राविधिक कारणले ४६ वटा सदनमा प्रस्तुत हुन नसकेका, २३ वटा विरोधको सूचना प्राप्त भई अगाडि बढ्न नसकेका, ८ वटा दर्ताकर्ता सदस्यबाट फिर्ता लिइएका र १८ वटा विधायन प्रक्रियामा रहेका तर अगाडि नसरेको अभिलेखबाट देखिन्छ । नेपालको संसदीय इतिहासमा हालसम्म ३ वटा विधेयकहरू (नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद् विधेयक, २०५३ - प्रस्तोता डा. शंकर उप्रेती; मानव अधिकार आयोग विधेयक, २०५३ - प्रस्तोता महेश आचार्य र कानुनी सहायता सम्बन्धी विधेयक, २०५४ - प्रस्तोता सुवास नेम्बाङ) मात्र गैरसरकारी विधेयकको रूपमा तत्कालीन राष्ट्रियसभामा प्रस्तुत भएको र प्रतिनिधिसभा समेतबाट पारित भई ऐन बनेको पाइन्छ । उल्लेखित तीनैवटा गैरसरकारी विधेयकका सम्बन्धमा स्मरणयोग्य कुरा भनेको ती सबै विधेयकका प्रस्तोताहरू तत्कालीन राष्ट्रियसभाका सदस्यहरू हुनुहुन्थ्यो । यसका अतिरिक्त अन्य केही विधेयकहरू गैरसरकारी विधेयकको रूपमा संसदमा दर्ता भएपनि संसदबाट ऐनको रूपमा पारित भएको पाइँदैन ।

समग्रमा संसदमा दर्ता हुने विधेयकहरू नयाँ विधेयक र संशोधन विधेयक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

नयाँ विधेयक: कुनै विषय वा क्षेत्रमा नयाँ ऐन कानूनको आवश्यकता परेको अवस्थामा नयाँ विधेयक पेश गरिन्छ । जस्तो बोक्सीजन्य कार्य अन्त्य गर्ने विधेयक २०७१ । त्यस्तै

भइरहेको ऐन कानूनमा व्यापक परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था वा भइरहेको कानूनले नयाँ परिवर्तन अनुसार कामगर्न नसक्ने भएमा वा सम्बन्धित क्षेत्रको समस्या समाधान गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्तो ऐनलाई खारेज गर्ने गरी पनि नयाँ विधेयक ल्याइन्छ । संसदमा नयाँ विधेयक प्रस्तुत गर्दा विधेयक प्रस्तुतकर्ताले विधेयकको व्याख्यात्मक टिप्पणी समेत समावेश गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय संसदीय प्रचलन नेपालमा पाइएन ।

संशोधन विधेयक: विद्यमान ऐनमा नै केही व्यवस्था थपघट वा परिमार्जन गरे पुग्ने अवस्थामा संसदमा संशोधन विधेयक पेश गरिन्छ । उदाहरणका रूपमा निजामती सेवा ऐन दोस्रो संशोधन विधेयक, २०७१ र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तेस्रो संशोधन विधेयक, २०७१ लाई लिन सकिन्छ । संशोधन विधेयकमा तीन महले विवरण अर्थात ऐनमा हाल भएको व्यवस्था, संशोधन गर्नुपर्ने ब्यहोरा र संशोधन गर्नुपर्नाको कारण लिखित रूपमै उल्लेख गर्नु पर्दछ । तर नयाँ विधेयकमा तीन महले रहेको हुँदैन ।

नयाँ वा संशोधन कुनै पनि विधेयक पेश गर्न चाहने सरकारको मन्त्री वा संसदको सदस्यले संसदमा विधेयक प्रस्तुत गर्नु अघि संसद सचिवालयमा विधेयक दर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ । कुनै पनि विधेयक संसदको बैठकमा प्रस्तुत गर्नु भन्दा कम्तिमा ७ दिन अगावै संसदमा दर्ता गर्नु पर्दछ । तर सरकारी विधेयकको हकमा अन्तरिम संविधान २०६३, धारा ८५ बमोजिम ५ दिन अगाडि मात्र पनि दर्ता गर्न सकिन्छ । कुनै पनि विधेयक संसदमा प्रस्तुत गर्नु भन्दा कम्तिमा २ दिन अगावै सांसदहरूलाई जानकारीको लागि वितरण गरिएको हुनुपर्दछ । नयाँ वा संशोधन जुनसकै विधेयक पेश गर्दा यसको उद्देश्य र कारण समेत लिखित रूपमै उल्लेख गर्नु पर्दछ । यस सम्बन्धमा संसदमा विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री वा सदस्यले वक्तव्य दिने; सो विधेयक ल्याउनु पर्नाको कारण प्रष्ट पार्ने एवं औचित्य समेत पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले सांसदहरूले कुनै विधेयकको सामान्य छलफलमा भाग लिँदा, संशोधन पेश गर्दा र दफावार छलफलको समयमा विधेयक नयाँ विधेयक वा संशोधन विधेयक कुन हो सो सम्बन्धमा राम्रो जानकारी राख्नुपर्ने हुन्छ ।

२.४ संसदमा विधेयकको सामान्य / सैद्धान्तिक छलफल

प्रस्तावित विधेयकमाथि सदनमा हुने सामान्य छलफललाई विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल पनि भन्ने गरिन्छ । सरकारी विधेयकको हकमा सम्बन्धित मन्त्री र गैरसरकारी विधेयकको हकमा प्रस्तुतकर्ता संसद सदस्यले विधेयकमाथि विचार गरियोस् भन्ने

प्रस्ताव पेश गरेपछि सैद्धान्तिक छलफल प्रारम्भ हुन्छ । विधेयकको सैद्धान्तिक छलफलमा भाग लिने सदस्यहरूले सम्बन्धित विधेयक ल्याउन खोजिएको कारण र यसको मनसाय, समाजमा रहेको कुन समस्या समाधान वा व्यवस्थित गर्ने उद्देश्य राखिएको छ, र त्यस्तो विधेयक कुन सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ, भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर छलफल गर्नुपर्ने हुन्छ ।

विधेयकको सामान्य अर्थात सैद्धान्तिक छलफलको क्रममा माननीय सदस्यहरूले उठाएका विषय एवं राखेका जिज्ञासाका सम्बन्धमा सम्बन्धित मन्त्री वा विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले जवाफ दिनुपर्ने हुन्छ । यस्तो सैद्धान्तिक छलफल गर्दा कुनै दफा विशेषमा छलफल गर्ने एवं संशोधन पेश गर्ने गरिँदैन । सदनमा हुने विधेयकको सैद्धान्तिक छलफलको अवलोकन गर्दा थोरै माननीय सदस्यहरूले मात्र भाग लिने, सैद्धान्तिक छलफलको मर्म अनुसार छलफल कम हुने र कतिपय अवस्थामा दफा दफामा प्रवेश गरेर जिज्ञासा राख्ने गरेको देखिन्छ । अन्य सदस्यहरूको तुलनामा कानूनको पृष्ठभूमि भएका सदस्यहरूले विधेयकको सैद्धान्तिक छलफलमा बढी भाग लिने गरेको पाइन्छ ।

कुनै विधेयक प्रस्तुत गर्न कुनै सदस्यको आपत्ति भएमा सो विधेयक संसदमा पेश गर्न नदिइयोस् भनी विरोधको सूचना दिन सक्ने अधिकार पनि संसद सदस्यहरूलाई रहेको छ । यस किसिमको विरोधको सूचना प्राप्त भएको अवस्थामा, सर्वप्रथम यस्तो सूचना दिने सदस्यलाई बोल्नको लागि समय दिइन्छ र निजले विरोधका सूचना गर्नुपर्ने अर्थात सो विधेयकलाई संसदमा प्रस्तुत गर्न नहुने कारण प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । सो सम्बन्धमा संसदको बैठकमा निर्णय गरिन्छ । कुनै विधेयकमा विरोधको सूचना पारित भएमा सो विधेयक अगाडि बढ्न सक्दैन । विरोधको सूचना पारित नभएमा सो विधेयकलाई संसदमा प्रस्तुत गर्न विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यलाई अनुमति दिइन्छ ।

विधेयकलाई संसदमा प्रस्तुत गर्ने अनुमति प्राप्त भइसकेपछि विधेयक प्रस्तुतकर्ता सदस्यले विधेयक माथि विचार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव राख्न र सामान्य अर्थात सैद्धान्तिक छलफल गर्न वा सम्बन्धित विधेयकलाई जनताको प्रतिक्रिया प्राप्त गर्न प्रचार-प्रसार गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पेश गर्न सक्दछ । अदालतको अवहेलना सम्बन्धी विधेयक, २०७० लाई यसै प्रावधान अनुसार विधेयक प्रस्तुतकर्ता कानून तथा न्यायमन्त्रीले व्यवस्थापिका संसदको बैठकमा जनताको प्रतिक्रियाको लागि प्रस्ताव गर्नु

भएको र सदनको निर्णय अनुसार राजपत्रमा प्रकाशित गरी आमजनता र नागरिक समाजको प्रतिक्रिया एवं राय संकलन गरिएको छ । के कस्तो विधेयकलाई जनताको प्रतिक्रियाको लागि पठाउने भन्ने विषयमा संसदको कार्य सञ्चालन नियमावलीमा कुनै स्पष्ट व्यवस्था देखिँदैन ।

विधेयकको विषयवस्तु एवं प्रावधानहरूको सम्बन्धमा सञ्चार माध्यम एवं सरोकारवालाहरूको टिप्पणीका आधारमा यस्तो प्रस्ताव पारित गरिएको देखिन्छ । आम जनमानसमा प्रभाव पार्ने भएर पनि संसदमा प्रस्तुत भएका देवानी संहिता र फौजदारी संहितालाई जनताको प्रतिक्रियाका लागि पठाइएन । तर सञ्चार माध्यम र नागरिक समाज तथा विषेश गरी कानून व्यवसायीहरूको टिप्पणीका आधारमा अदालतको अवहेलना सम्बन्धी विधेयक जनताको प्रतिक्रियाको लागि पठाइएको थियो ।

१.५ विधेयकमा संशोधन पेश गर्ने व्यवस्था र सर्तहरू

विधेयकमा सामान्य अर्थात सैद्धान्तिक छलफल समाप्त भएपछि सरकारी वा गैरसरकारी विधेयक तथा नयाँ विधेयक वा संशोधन जुनसुकै विधेयकमा पनि संसद सदस्यहरूले संशोधन पेश गर्न सक्दछन । यसका लागि नेपालको सन्दर्भमा सांसदहरूलाई ७२ घण्टाको समय दिने व्यवस्था रहेको छ । कुनै विधेयकमा संशोधन प्रस्ताव प्रस्तुत गर्न चाहने संसद सदस्यले विधेयकको कुन व्यवस्था संशोधन गर्नुपर्ने भएको हो लिखित रूपमा सचिवालयको विधेयक शाखामा दर्ता गराउनु पर्दछ । संसद सदस्यहरूले कुनै विधेयकमा संशोधन पेश गर्दाकार्य सञ्चालन नियमावली २०७०, नियम ६८ बमोजिम देहायका सर्तहरू पालन गर्नुपर्ने हुन्छ:

- संशोधन प्रस्ताव विधेयकको विषयसँग सम्बन्धित र यसको परिधिभित्र हुनु पर्दछ ।
- संशोधन अस्पष्ट वा निरर्थक हुनुहुँदैन ।
- विधेयकको कुनै दफामा गर्न खोजिएको संशोधन त्यस दफाको विषयसँग सम्बद्ध हुनु पर्दछ ।
- संशोधन सदनको पूर्व स्वीकृत सिद्धान्त विपरीत हुनुहुँदैन ।
- संशोधनमा विधेयकको कुन दफा, भाग, व्यवस्था वा शब्दावलीको सट्टा के राख्न खोजिएको हो स्पष्ट हुनु पर्दछ ।

नियमावलीले संशोधनका शर्तहरू तोकको भए पनि व्यवहारमा माननीय सदस्यहरूबाट संशोधन प्रस्ताव गर्दा यस किसिमका शर्तहरू तर्फ कमै ध्यान दिएको देखिन्छ । यसकै कारण संसद सचिवालयको विधेयक शाखालाई धेरै संशोधन प्रस्तावहरू सुधार गरी सम्पादन गर्नुपर्ने स्थिति आएको देखिन्छ । संशोधन सम्पादन गर्दा सम्बन्धित सदस्यलाई सम्पर्क गरी गर्नुपर्ने हुन्छ । सभामुखलाई संशोधनकर्ता सदस्यहरूले राखेको संशोधन स्वीकृत, अस्वीकृत वा सुधार एवं एक भन्दा बढी संशोधन एकीकृत गरी स्वीकृत गर्ने अधिकार रहेको छ । सभामुखबाट स्वीकृत भएका संशोधनहरू मात्र दफावार छलफलको लागि सम्बन्धित समिति वा सदनमा पठाइन्छ । संविधान संशोधन सम्बन्धी विधेयकको लागि अन्य संशोधन विधेयकका शर्तहरूका अतिरिक्त अन्य थप कार्यविधि पनि अपनाउने गरिन्छ ।

२.६ विधेयकको दफावार छलफल

विधेयकमा संशोधन पेश गर्ने समय समाप्त भएपछि, माननीय सदस्यहरूले दर्ता गराउनु भएका स्वीकृत संशोधनहरू सहित विधेयकको दफावार छलफल गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री वा संसद सदस्यले संशोधनकर्ता माननीय सदस्यहरूबाट प्राप्त भएका संशोधन सहित संसदको बैठक अर्थात् सदनमा वा सम्बन्धित विषयगत समितिमा विधेयकको दफावार छलफल गरियोस भन्ने प्रस्ताव गर्दछ ।

सदनमा विधेयकको दफावार छलफल: सदनमा नै संशोधन सहित विधेयकको दफावार छलफल गर्ने प्रस्ताव पारित भएमा संशोधन प्राप्त भएका दफाक्रम अनुसार क्रमशः छलफल गरी संशोधन स्वीकृत गर्ने नगर्ने अधिकार सदनमा नै रहन्छ । सामान्यतया कुनै विधेयक दफावार छलफलको लागि सम्बन्धित समितिमा पठाउँदा समय बढी लाग्ने भएको अवस्थामा सदनमा नै दफावार छलफल गरिन्छ । सदनमा विधेयकको दफावार छलफल गर्दा संशोधनकर्ता सदस्यहरूलाई क्रमशः आफ्नो संशोधन प्रस्तुत गर्न समय दिइन्छ । तत्पश्चात संशोधनकर्ता सदस्यहरूले राखेका संशोधनहरू के-कति स्वीकार गर्न सकिने नसकिने छ सो स्पष्ट पार्न सम्बन्धित मन्त्रीलाई समय दिइन्छ ।

सदनमा विधेयकको दफावार छलफल गर्दा संसदीय दलका प्रमुख सचेतकहरू र सचेतकहरूले प्राप्त संशोधनहरू संशोधनकर्ता सदस्यहरू र सम्बन्धित मन्त्रीसँग अनौपचारिक छलफल गरी प्रस्तावित विधेयकमा के कस्तो संशोधन समावेश गर्ने भन्ने सम्बन्धमा छलफल गरेका हुन्छन् । सामान्यतया यसकै आधारमा सदनमा

दफावार छलफल गरेर सदनबाट स्वीकार भएका संशोधन सहित विधेयक सदनबाट पारित गर्ने गरिन्छ ।

विषेश गरी आर्थिक विधेयकहरु जस्तो ऋण तथा जमानत विधेयक, पेशकी विधेयकहरुमा संशोधन प्रस्ताव भए पनि सदनमा नै दफावार छलफल गरी पारित गरिन्छ । आर्थिक विधेयक बाहेक अन्य विधेयकको हकमा सदस्यहरुबाट संशोधन प्राप्त भएमा सम्बन्धित विषयगत समितिमा दफावार छलफलका लागि पठाउने संसदीय अभ्यास रहेको छ । तर कतिपय अवस्थामा राजनैतिक महत्व दिइएका विधेयकहरुमा संशोधन प्राप्त भए पनि सम्बन्धित समितिमा नपठाई सदनमा नै दफावार छलफल गरेर पारित गरिएको छ । जस्तो, सुदुर पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय विधेयक २०६७, मध्यपश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय विधेयक २०६७ तथा कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय विधेयक २०६७ को सदनमा नै दफावार छलफल गरी पारित गरिएको थियो । त्यस्तै कुनै विधेयकहरु सम्बन्धित मन्त्रीले सदनमा नै दफावार छलफल गराउन चाहेका हुन्छन्, तर संशोधनकर्ता माननीय सदस्यहरु यसमा सहमत नहुँदा सम्बन्धित समितिमा दफावार छलफलको लागि पठाइन्छ ।

समितिमा गरिने विधेयकको दफावार छलफल: माननीय सदस्यहरुबाट संशोधन प्राप्त भएका विधेयकहरुको दफावार छलफल सम्बन्धित विषयगत समितिमा गर्ने संसदीय प्रचलन रहेको छ । नेपालमा पनि यसै गरिन्छ । तर विषयगत समिति भएर पनि सार्वजनिक लेखा समितिमा कुनै पनि विधेयक छलफल लागि पठाइँदैन । विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री वा सदस्यले माननीय सदस्यहरुबाट प्राप्त संशोधन सहित विधेयकको दफावार छलफलको लागि सम्बन्धित समितिमा पठाइयोस भन्ने प्रस्ताव सदनमा राख्दछ र विधेयकलाई समितिमा पठाइन्छ । सम्बन्धित समितिले विधेयकमा संशोधन पेश गर्ने सदस्यहरु, सरकारी विधेयकको हकमा सम्बन्धित मन्त्री एवं सचिव तथा गैरसरकारी विधेयकको हकमा प्रस्तुतकर्ता सदस्यलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गरी दफावार छलफल गर्दछ ।

समितिको पहिलो बैठकमा नै विधेयकको दफावार छलफल गर्न सकिने भएता पनि अभ्यासमा कुनै विधेयकमा दफावार छलफल गर्न बसेको समितिको पहिलो बैठकमा विधेयक प्रस्तोता मन्त्री वा सदस्यले विधेयक ल्याउनु पर्नाको प्रमुख कारण एवं औचित्य र विधेयकका प्रमुख व्यवस्थाका सम्बन्धमा समितिमा पनि प्रष्ट पार्न समय

दिइन्छ । संशोधनकर्ता सदस्यहरूलाई पनि समग्रमा आ-आफ्नो संशोधनको औचित्य प्रष्ट पार्ने समय दिइएको हुन्छ । समितिका सदस्यहरूले पनि आफ्ना धारणा राख्ने गर्दछन् । तत् पश्चातका बैठकहरूमा संशोधन परेका दफाहरूको क्रम अनुसार दफावार छलफल अर्थात संशोधन प्रस्तुत गर्ने र छलफल गर्ने गरिन्छ ।

विषयगत समितिभित्र विधेयकमा छलफल विधेयकको विषयवस्तु र संशोधन प्रस्ताव अनुसार त्यस विधेयकका सरोकारवाला, विषयका जानकार, विज्ञ विपेशज्ञहरूलाई समेत आमन्त्रण गरी छलफल गर्ने गरेको पाइन्छ । पछिल्लो समयमा कुनै विधेयकमा निर्णय गर्नु भन्दा पहिले सरोकारवालाहरूसँग पनि अन्तर्क्रिया गर्ने अभ्यासमा बढोत्तरी भएको छ । यसैगरी कुनै विधेयकमा सरकार भन्दा बाहिरका कुनै पेशागत वा सामाजिक संस्थाहरूले अध्ययन, अनुसन्धान, पुनरावलोकन एवं अन्तर्क्रिया गरी दिएका सुझावहरू समितिमा उपलब्ध गराइएमा समितिले दफावार छलफलको क्रममा त्यस्ता सुझावलाई समेत पृष्ठपोषण (फिडब्याक) को रूपमा ग्रहण गर्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ ।

दफावार छलफलको क्रममा सांसदहरूले पेश गरेका संशोधन प्रस्तावलाई के कति हदसम्म विधेयकमा समावेश गर्न सकिन्छ वा सकिँदैन भनी सम्बन्धित मन्त्रीले भन्नुपर्ने हुन्छ । व्यवहारमा विधेयकको दफावार छलफल सम्बन्धी सबै बैठकमा मन्त्री उपस्थित हुने अवस्था नहुने भएकाले मन्त्रीले मन्त्रालयको सचिव र अन्य पदाधिकारीलाई मन्त्रालयको धारणा राख्ने अर्थात प्रस्तुत विधेयकको प्रतिरक्षा गर्न पठाउने अभ्यास पनि रहेको छ । अर्थात मन्त्रीको उपस्थिति विना पनि समितिमा विधेयकको दफावार छलफल गर्ने अभ्यास गरिएको छ । यस्तो अवस्थामा मन्त्रालयका सचिव वा अन्य पदाधिकारीहरूले राखेको धारणाको स्वामित्व सम्बन्धित मन्त्रीले लिएको मानिन्छ र यसैलाई आधार बनाएर समितिले विधेयकको दफावार छलफल र निर्णय गर्दछ ।

विधेयकको दफावार छलफलको क्रममा वा छलफल पश्चातको निर्णय प्रक्रिया सकेसम्म समितिका सदस्यहरू, संशोधनकर्ता सदस्यहरू र विधेयक प्रस्तुतकर्ताको सामूहिक सहमतिमा नै गर्ने गरिन्छ । समितिमा विधेयकको दफावार छलफल गर्दा दलीय आग्रह र अडान राखिँदैन भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ र सोही मान्यता अनुसार छलफलका माध्यमबाट सहमतिमा निर्णय गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । त्यसैले समितिमा विधेयक माथि हुने दफावार छलफलले समय लिन्छ । सामान्यतया विधेयकको दफावार छलफल संशोधनको संख्या र विषयवस्तु अनुसार ३/४ महिना सम्म

लाग्ने गरेको देखिन्छ । यद्यपि कुनै विधेयकमा १ महिना भन्दा कम र कतिपय विधेयकको छलफलमा एक वर्ष वा सो भन्दा बढी समय लाग्ने गरेको अपवाद पनि देखिन्छ ।

दफावार छलफलको क्रममा कुनै संशोधन स्वीकार गर्न नसकिने भएमा संशोधनकर्ता सदस्यलाई फिर्ता लिन अनुरोध गरिन्छ । संशोधनकर्ताले आफ्नो संशोधन फिर्ता नलिएमा मात्र समितिले निर्णय गर्दछ । यस्तो निर्णय सकेसम्म सर्वसम्मत्, नभए बहुमतबाट हुने गरेको छ । समितिले निर्णय गर्नुपर्ने अवस्थामा सम्बन्धित समितिका सदस्य बाहेकका संशोधनकर्तालाई निर्णयमा मताधिकार रहँदैन । समितिमा दफावार छलफल समाप्त भएपछि छलफलको क्रममा समितिबाट स्वीकृत गरिएको संशोधन सहितको विधेयकको प्रतिवेदन समितिको सभापतिले सदनमा प्रस्तुत गर्दछ ।

उपसमितिमा विधेयकको दफावार छलफल: समितिले कुनै विधेयकमा माननीय सदस्यहरूले राख्नुभएको संशोधनको संख्या, समितिमा विधेयकको दफावार छलफलको क्रममा राख्नु भएको अडान र विषयवस्तुको गम्भीरता विचार गरी उपसमिति गठन गरी छलफल गर्ने प्रचलन नेपालको संसदमा बढोत्तरी भएको देखिन्छ । उपसमितिले विधेयकको दफावार छलफल गर्दा पनि विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री वा सदस्य वा उसको प्रतिनिधि, संशोधनकर्ता वा प्रतिनिधि समेतको उपस्थितिमा दफावार छलफल गर्ने र विवादित विषयहरू निर्णय गरी यस सम्बन्धी उपसमितिको प्रतिवेदन समितिमा पेश गर्दछ । दफावार छलफलको क्रममा उपसमितिको निर्णय पनि हदैसम्म सामूहिक सहमतिमा र त्यस्तो सहमति नभए मात्र बहुमतले गरिन्छ । उपसमितिको प्रतिवेदन समितिमा छलफल एवं आवश्यक भएमा परिमार्जन गरी समितिको प्रतिवेदनको रूपमा सदनमा प्रस्तुत गरिन्छ । तर समितिमा प्राप्त सबै विधेयकको दफावार छलफल गर्न उपसमिति नै गठन गर्नु पर्दछ भन्ने कुनै बाध्यात्मक व्यवस्था भने देखिँदैन । अभ्यासमा विधेयकको कुनै दफाहरूमा रहेको फरक मतहरू उपसमितिमा छलफल गरी टुंग्याउन सजिलो हुने गरेको देखिन्छ ।

२.७ विधेयक फिर्ता सम्बन्धी व्यवस्था र सर्तहरू

संसदमा दर्ता एवं प्रस्तुत भएको विधेयक संसदबाट पारित नहुँदासम्मको जुनसुकै समयमा सरकारी विधेयकको हकमा सरकारको मन्त्री वा गैरसरकारी विधेयकको हकमा प्रस्तुतकर्ता सदस्यले फिर्ता लिन सक्दछ । संसद सचिवालयमा दर्ता वा दर्ता भई वितरण भएको तर संसदमा प्रस्तुत भई नसकेको विधेयक सम्बन्धित मन्त्री वा

सदस्यले लिखित पत्रमार्फत फिर्ता लिने गरेको पाइन्छ । सदनमा प्रस्तुत भइसकेको विधेयक फिर्ता गर्न अनुमति लिने प्रस्ताव सदनमा पेश गरी सदनको स्वीकृति लिनु पर्दछ । समितिमा विचाराधीन वा दफावार छलफलको क्रममा रहेको अवस्थामा विधेयक फिर्ता लिने सूचना अर्थात पत्र प्राप्त भएमा समितिले सोही व्यहोराको प्रतिवेदन सभामा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । हालसालै सरकारले संसदमा दर्ता गराएको विशिष्ट व्यक्तिहरूको सुरक्षा सम्बन्धी विधेयक, २०७१ सरकार अर्थात गृह मन्त्रीले पत्र मार्फत फिर्ता गर्नु भएको छ । पहिलो, संविधानसभाको कार्यकालमा संसदको विधायन समितिमा छलफलमा रहेकाव्यक्ति बेपत्ता र सत्य निरुपण विधेयकहरू सरकारले फिर्ता गर्न पत्राचार गरेको थियो ।

१.८ विधेयकको प्रथम वाचन, द्वितीय वाचन र तृतीय वाचन

विश्वमा प्रचलनमा रहेका अध्यक्षात्मक वा संसदीय वा मिश्रित जुनसुकै शासन प्रणाली अन्तर्गतको व्यवस्थापिका वा संसदमा विधेयक प्रस्तुत भएदेखि पारित गर्नेसम्मको सम्पूर्ण प्रक्रियालाई प्रथम वाचन, द्वितीय वाचन र तृतीय वाचन गरी तीन चरणमा विभाजन गरिएको हुन्छ । सिद्धान्ततः नेपालको संसदमा पनि उल्लेखित चरणको संसदीय प्रक्रिया पार गरेर मात्र संसदमा प्रस्तुत भएको विधेयक ऐनको रूपमा पारित हुन्छ । तर संसदको नियमावलीमा विधेयकको प्रथम वाचन, द्वितीय वाचन र तृतीय वाचन उल्लेख गरी विधेयक छलफलको चरण विभाजन गरिएको छैन । कानुन निर्माण गर्ने विधायिकी कार्यको संसदीय प्रक्रिया एवं अभ्यासका आधारमा विधेयकको प्रथम, द्वितीय र तृतीय वाचन भनिएको हो । (सत्याल, २०४८, पृ. २९)

प्रथम वाचन (फर्स्ट रिडिंग): सभामुखले समय दिएपछि, विधेयक प्रस्तुतकर्ताले विधेयक प्रस्तुतिका लागि अनुमति माग्दछ र सदनको अनुमति प्राप्त भएपछि, विधेयकको उद्देश्य र कारणहरू पढेर विधेयक प्रस्तुत गर्दछ, जसलाई विधेयकको प्रथम वाचन भनिन्छ । विधेयकको प्रथम वाचनले संसद सदस्यहरूलाई विधेयक कुन मनसाय, उद्देश्य र कारणले पेश गरिएको हो भन्ने विषय जानकारी गराउनुका साथै यस पछिका छलफल चरणहरूमा सहभागी भई विधेयक परिभाजन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्दछ ।

द्वितीय वाचन (सेकेण्ड रिडिंग): विधेयक सदनमा प्रस्तुत गरिसकेपछि, अर्थात प्रथम वाचन सकिएपछि, उपरोक्त विधेयक सामान्य अर्थात सैद्धान्तिक छलफल र दफावार छलफल गर्ने चरणमा प्रवेश गर्दछ । अतः सदन र समितिमा गरिने विधेयकको

सैद्धान्तिक छलफल र दफावार छलफलको समग्र प्रक्रियालाई द्वितीय वाचन भनिन्छ । यस चरणलाई विधेयक छलफलको निकै महत्वपूर्ण समय मानिन्छ । किनकी यसमा विधेयकको मनसायका बारेमा सदनमा सैद्धान्तिक छलफल र विधेयकका प्रावधानहरूमा के-कस्तो संशोधन एवं परिमार्जन गर्ने भन्ने विषयमा सदन वा सम्बन्धित समितिमा गहिरो रूपमा छलफल गरिन्छ ।

तृतीय वाचन (थर्ड रिडिंग): विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल र सांसदहरूबाट प्राप्त भएका संशोधन सहितको दफावार छलफल समाप्त भए पश्चात सदन अर्थात संसदको बैठकले स्वीकार गरेका संशोधनहरू सहित विधेयक प्रस्तुतकर्ताले विधेयकलाई पारित गरियोस् भन्ने प्रस्ताव पढेर अर्थात वाचन गरेर प्रस्तुत गर्दछ । यस चरणलाई विधेयकको तृतीय वाचन भनिन्छ । संशोधनहरू मूल विधेयकमा समावेश गर्ने अर्थात विधेयकको अंग बनाउने प्रक्रिया पनि तृतीय वाचन अन्तर्गत पर्दछ । यस चरणमा सभामुखले विधेयकमा समावेश गर्न सदनबाट स्वीकृत संशोधनहरू, विधेयकको प्रस्तावना र नाम सम्बन्धी दफालाई मूल रूपमा वा संशोधित रूपमा पढेर विधेयकको अंग बनाइयोस् भन्ने प्रस्ताव गर्दछ र यस्तो प्रस्ताव पारित भएमा विधेयक पारित भएको घोषणा गरिन्छ ।

नेपालको संसदीय अभ्यासमा विधेयकको प्रथम वाचन, द्वितीय वाचन र तृतीय वाचनलाई क्रमशः संसदनमा विधेयक प्रस्तुत, विधेयकको सामान्य छलफल तथा विधेयकको दफावार छलफलको चरणलाई लिने गरिएको छ । तर यी शब्दावलीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन बमोजिम नै रूपान्तरण गर्दा अवधारणाका कुराहरू धेरै स्पष्ट देखिन जान्छन् ।

१.५ संसदनबाट पारित विधेयकको आनुषंगिक सुधार

संसदले संशोधन सहित पारित गरेको विधेयकमा स्वीकृत संशोधनलाई मूल विधेयकमा समावेश एवं एकीकृत गरी अन्तिम सम्पादन गर्ने कार्य कानून मन्त्रालयको समन्वयमा संसदको विधेयक शाखाले गर्दछ । विधेयकको अन्तिम सम्पादन गर्दा विधेयकमा रहेका भाषिक एवं व्याकरणगत त्रुटि, कुनै शब्दहरू छुटेको लगायतका आनुषंगिक वा प्रासंगिक विषयहरू मिलाउनुपर्ने देखिएमा यस किसिमको सुधार गर्ने अधिकार सभामुखलाई मात्र रहेको छ ।

२.१० विधेयक सभामुखबाट प्रमाणित र राष्ट्रपतिबाट प्रमाणिकरण

संसद अर्थात विधायिकाबाट पारित भएको विधेयक राज्य प्रमुखबाट हस्ताक्षर अर्थात प्रमाणीकरण भएपछि मात्र ऐनको रूपमा कार्यान्वयन हुने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको छ। कतिपय देशमा संसदले पारित गरेको कानून अर्थात ऐनलाई राज्य प्रमुख वा राष्ट्रपतिले हस्ताक्षर नगरी अस्वीकार अर्थात भिटो प्रयोग गर्न सक्ने अधिकार संविधानबाटै दिइएको हुन्छ। त्यस्तै राष्ट्रपतिले विधेयकको कुनै प्रावधानमा पुनर्विचार गर्न संसदमा नै फिर्ता पठाउन सक्ने अधिकार पनि दिइएको हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा संसदबाट पारित भएको विधेयकको अन्तिम सम्पादन भएपछि सभामुखले विधेयक प्रमाणित अर्थात हस्ताक्षर गरी प्रमाणीकरणका लागि राष्ट्रपतिकोमा पठाइन्छ र राष्ट्रपतिबाट विधेयक प्रमाणिकरण भई ऐनको रूपमा जारी हुन्छ। नेपालको संविधानमा संसदबाट पारित भएको विधेयकलाई राष्ट्रपतिले अस्वीकार वा संसदमा नै फिर्ता पठाउन सक्ने अधिकार अर्थात कुनै पनि किसिमको भिटो प्रयोग गर्न सक्ने अधिकार दिइएको छैन। तर कुनै विधेयक वा यसका कुनै प्रावधानका सम्बन्धमा राष्ट्रपतिले थप स्पष्ट हुन चाहेमा आफ्नो चासो व्यक्त गर्ने गरेको पाइन्छ। जस्तो सत्य निरुपण विधेयक र व्यक्ति बेपत्ता छानविन सम्बन्धी विधेयकका सम्बन्धमा राष्ट्रपतिले प्रमाणिकरण गर्नु अगाडि केही प्रावधानहरूको विषयमा थप स्पष्ट हुन चाहेको विषय सञ्चार माध्यममा आएको थियो।

२.११ कानून निर्माण सम्बन्धी संसदीय प्रक्रिया र अभ्यासमा गर्नुपर्ने सुधार

संसदको कानून निर्माण अर्थात संसदमा दर्ता भएको विधेयक छलफल गरी ऐनको रूपमा पारित गर्ने सम्बन्धी कार्य र प्रक्रिया निकै लामो र खुला हुन्छ। विधेयक सम्बन्धी संविधान र संसदको कार्य सञ्चालन नियमावलीको प्रावधान अनुसार संसद, समिति र सदस्यहरूले सरकारी वा गैरसरकारी विधेयक संशोधन मार्फत परिमार्जन एवं सुधार गर्न सक्दछन्। तर व्यवहारमा संसद, समिति र सदस्यहरूले कानून निर्माण अर्थात विधेयक दर्ता एवं छलफल सम्बन्धी विषयलाई कमै महत्व दिएको पाइन्छ। संसदको कानून निर्माण अर्थात विधेयक सम्बन्धी प्रक्रियालाई प्रभावकारी र स्तरीय बनाउन देहायका सुधारहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ:

१. सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र दर्ता हुने विषयका सम्बन्धमा परिमार्जन गरिनु पर्ने: वर्तमान व्यवस्था अनुसार केही विधेयकहरू जस्तो अर्थ विधेयक, नेपाली

सेना, प्रहरी लगायतका विधेयकहरु सरकारले मात्र दर्ता गराउन सक्ने व्यवस्था हटाई बजेटसँग सम्बन्धित आर्थिक विधेयक बाहेक अन्य विषय जस्तो सेना र प्रहरी सम्बन्धी विधेयक गैरसरकारी विधेयकको रुपमा पनि संसद सदस्य वा सदस्यहरुको समूह वा संसदीय दलले दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था गर्दा उपयुक्त हुन्छ । संसद सदस्य पनि जनताबाट निर्वाचित सार्वजनिक पद धारण गरेको राज्यको जिम्मेवार पदाधिकारी हो । सुरुकै अवस्थामा यसलाई छेकवार गरिहाल्नुपर्ने स्थिति छैन । अन्ततः सरकारले उचित निर्णय लिने अवस्था आई नै हाल्छ ।

व्यक्तिगत रुपमा पनि कुनै सभासदले सरकार र मन्त्रीको जति नै जानकारी राख्ने एवं विषय वा समस्यालाई प्रभावकारी रुपमा व्यवस्थित गर्ने गरी विधेयक प्रस्तुत गर्न सक्दछ । प्रजातान्त्रिक मुलकमा सुरक्षा निकायहरु नागरिकको नियन्त्रण अन्तर्गत रहनु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई स्वीकार गर्ने हो भने सुरक्षा निकायसँग सम्बन्धित विधेयक संसद सदस्यले दर्ता नै गर्न नसक्ने व्यवस्था गर्नु उचित हुँदैन । संसदमा विधेयकको छलफल गर्दा यसमा सरकारको मन्त्री र अन्य सदस्यहरुले विधेयक परिमार्जन गर्न सक्दछन् । यसो गर्न सकेमा मात्र सभासदहरु व्यक्तिगत रुपमा पनि जुनसुकै क्षेत्रका विधेयकको अन्तरवस्तुमा ज्ञान राख्ने भई कानुन निर्माणमा पोख्त हुने र संसदले कानुन निर्माणमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ ।

२. **नयाँ विधेयक दर्ता गर्दा व्याख्यात्मक टिप्पणी समावेश हुनुपर्ने:** सरकारी वा गैरसरकारी विधेयक संसदमा दर्ता गर्दा विधेयकसँग सो विधेयकको व्याख्यात्मक टिप्पणी समावेश गरिनु पर्दछ । अन्य देशमा यस्तो प्रचलन रहे पनि नेपालको संसदीय अभ्यासमा यस्तो प्रचलन रहेको छैन । व्याख्यात्मक टिप्पणी भएमा विधेयक केका लागि, कुन कारण र सन्दर्भमा ल्याउन खोजिएको हो भन्ने विषयमा विधायकहरुले जानकारी राख्ने स्रोत प्राप्त गर्दछन् । विधेयक मस्यौदाकारले कुन दफा के उद्देश्यले राखेको हो भन्ने विषय व्याख्यात्मक टिप्पणीबाट जानकारी हुने र उपरोक्त दफा कायम राख्ने वा परिमार्जन गर्ने भन्ने निर्णय गर्न सजिलो हुने हुन्छ । विधेयकको दफावार छलफलको प्रभावकारिताको लागि संशोधन विधेयकमा तीन महले समावेश भए जस्तै, नयाँ विधेयकमा व्याख्यात्मक टिप्पणी अनिवार्य रुपमा समावेश

व्यवस्था नियमावलीमै गर्नु पर्दछ । कम्तिमा पनि महत्वपूर्ण सरोकारका विधेयकहरूमा यो प्रक्रिया अपनाइदिने हो भने पनि राम्रो कानुनहरू बन्ने सम्भावना निरन्तर बढेर जानेछन् ।

३. **गैरसरकारी विधेयक मस्यौदा गर्न संसद सदस्यहरूलाई सहयोगको लागि सचिवालयमा छुट्टै इकाइ स्थापना गरिनु पर्दछ:** संसद सचिवालयमा विधेयक मस्यौदामा सदस्यहरूलाई सहयोग गर्न विशेषज्ञको सेवा उपलब्ध गराइनु पर्दछ । यसका लागि गैरसरकारी विधेयक मस्यौदा शाखा नै स्थापना गरिनु पर्दछ । कुनै विधेयकको अवधारणा र अन्तरवस्तुको आधारभूत ढाँचा सांसदले उपलब्ध गराएपछि त्यसको कानुनी मस्यौदा गरिदिने काम कानुनका मस्यौदाकार र विशेषज्ञको हो । यसो गर्न सकिएमा सभासदहरू सही रूपमा विधि अर्थात कानुननिर्माता हुन सचिवालयबाट पनि सहयोग हुनेछ ।
४. **विधेयकमा संशोधन पेश गर्ने समय-सीमामा गरिनुपर्ने सुधार:** नेपालको संसदीय प्रचलन एवं नियमावली अनुसार नयाँ होस वा संशोधन, लामो होस वा छोटो जुनसुकै विधेयकमा सदस्यहरूलाई संशोधन पेश गर्न ७२ घण्टाको समयमात्र उपलब्ध गराइन्छ, जुन समय पर्याप्त छैन । यसलाई लचिलो बनाएर विधेयक अनुसार कम्तीमा ३ देखि १० कार्य दिनसम्मको समय उपलब्ध गराउनु उपयुक्त हुन्छ । यसो भएमा मात्र धेरै दफाहरू भएका विधेयकहरू अध्ययन गरी संशोधन पेश गर्न समय पुग्ने देखिन्छ । चाहेर पनि समयको अभावमा सदस्यहरूले संशोधन दर्ता गर्न नसक्ने स्थिति आउन दिनु हुँदैन ।
५. **नयाँ विधेयकमा दफावार छलफल हुदाँ विधेयकका सबै दफा छलफलका लागि खुला गरिनु पर्दछ:** अहिलेको संसदीय अभ्यासमा नयाँ विधेयक होस् वा संशोधन विधेयक, सदनले निर्णय गरेमा बाहेक संशोधन परेका दफाहरूमा मात्र छलफल गर्ने अभ्यास रहेको छ । तर नयाँ विधेयकमा संशोधन परेका नपरेका सम्पूर्ण दफा एवं प्रस्तावना एवं नाम समेत परिमार्जन गर्न सक्ने गरी सम्बन्धित समितिले दफावार छलफल गर्ने अभ्यास गरिनु पर्दछ । किनकी विधेयक प्रस्तोताले पेश गरेको विधेयक संसदले पारित गर्ने हो । संसदबाट पारित विधेयकको विधायिकी स्वामित्व संसदले लिनुपर्ने हुनाले विधेयकका सम्पूर्ण दफामा विधायिकी मनसाय प्रतिविम्बित हुनु पर्दछ र यसका लागि

सदन वा सम्बन्धित समितिले नयाँ विधेयकको दफावार छलफल गर्दा सबै दफामा छलफल गर्न सक्ने व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ ।

संशोधन विधेयक भइरहेको ऐनमा केही मात्र परिवर्तन गर्ने गरी पेश गरिने हुनाले सदस्यहरूको संशोधनले खुलाएका दफाहरूमा सीमित भएर छलफल गर्ने अभ्यास यथोचित नै देखिन्छ । तर नयाँ विधेयकको हकमा संशोधन प्राप्त भएका दफाहरूमा मात्र दफावार छलफल गर्ने अभ्यासमा सुधार गरी प्रस्तुत विधेयकको उद्देश्य प्रतिकूल नहुने गरी सबै दफामा दफावार छलफल गर्ने अभ्यास गरिएमा संसदीय कानून निर्माणको प्रक्रिया थप प्रभावकारी हुने र संसदबाट पारित विधेयकको स्तरियता अभिवृद्धि हुनेछ ।

६. **कानून निर्माण अर्थात विधेयक सम्बन्धी प्रशिक्षण:** संसदको निर्वाचन भएपछि संसदको अधिवेशन प्रारम्भ हुनु अगावै संसद सचिवालय र संसदीय दलले संयुक्त रूपमा नवनिर्वाचित सांसदहरूको लागि संसदको कानून निर्माण अर्थात विधेयक छलफल गरी पारित गर्ने कार्य र प्रक्रियाका सम्बन्धमा सदस्यहरूलाई प्रशिक्षण दिइनु पर्दछ । कानून निर्माणका सैद्धान्तिक र व्यवहारिक पक्षका सम्बन्धमा समय-समयमा सचिवालय र संसदीय दलले प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ । जननिर्वाचित प्रतिनिधिलाई एक कुशल कानून निर्माताको रूपमा संसदमा भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने हुन यस प्रकारको प्रशिक्षण सञ्चालन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । यस अनुसन्धानका सन्दर्भमा भेटिएका लगभग सबै संसद सदस्यहरूले यस प्रक्रियाको प्रशिक्षण वा अभिमुखिकरणको आवश्यकता देखाउनु भएको छ ।

७. **सांसदहरूले व्यक्तिगत रूपमा पनि कानून निर्माणमा चासो बढाउनु पर्ने:** सांसदहरूले आफूले पनि व्यक्तिगत रूपमा कानून निर्माणको काममा चासो राख्ने र सहभागी हुने गर्नु पर्दछ । संसदमा विधेयकको सैद्धान्तिक छलफल हुँदा एवं विधेयकमा संशोधन दर्ता गर्दा सांसदको न्यून सहभागिता हुने, संसदीय समितिहरूमा विधेयक सम्बन्धी छलफल गर्दा सदस्यहरू नियमित नहुने, विषयान्तर गरेर धारणा राख्ने, पटक-पटक उपलब्ध गराइएका विधेयक र सम्बन्धित कागजातहरू साथमा नहुने गर्दा विधेयकको छलफल प्रभावकारी हुन नसकेको भन्ने भनाई रहेको छ । यसका लागि स्वयं सदस्यहरूले

संख्यात्मक र गुणात्मक सहभागिता जनाई विधेयक सम्बन्धी छलफललाई थप प्रभावकारी बनाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

८. **सांसद विकासको बाहक भन्दा पनि कानून निर्माता हुनुपर्दछ:** नेपालको संसदीय अभ्यासको पछिल्लो समयमा सांसदहरूलाई कानून निर्माता भन्दा बढ्ता विकासको बाहक र जनताको गुनासो सुन्ने अधिकारी जस्तो मात्र भान हुने गरेको छ । संसद सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराइएको १५ लाख र निर्वाचित सभासदको समन्वयमा १ करोडसम्मको निर्वाचन क्षेत्र विकास सम्बन्धी रकमको बाँडफाँट सम्बन्धी विषयले त सांसद कानून निर्माता पनि हो र ? भन्ने प्रश्न उठने गरेको छ । जनताको प्रतिनिधि भएकोले अवश्य पनि सांसदले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रको विकासमा सहयोग गर्नुपर्ने नै हुन्छ । तर सांसदलाई दिनानुदिन विकासको अभियन्ता भन्दा कानूनको निर्माता हुने वातावरण सृजना गरिनु पर्दछ । यसबाट मुलुकले बढी फाइदा पाउन सक्दछ ।

९. **दलित, जनजाति तथा मधेसी जस्ता समूहका सांसदहरूको सहभागिताका लागि विशेष समितिहरूको व्यवस्था जरूरी देखिएको छ:** नेपालको संसद अध्यक्षीयतात्मक वा राष्ट्रपति प्रणालीमा आधारित नभएको हुनाले यहाँ 'ककस' को प्रयोग प्रणालीगत रूपमा सही हुँदैन । तर संसदीय प्रणाली अन्तर्गतको संसदीय कार्यवाहीमा संसदभित्र समिति प्रणाली अन्तर्गत विशेष रूपमा दलित, जनजाति तथा सीमान्तिकरण भएका मधेसी समुदाय संलग्न भएको संयन्त्रको व्यवस्था छैन । भइरहेका संयन्त्रमा यस समूहका कानून निर्माण तथा ओभरसाइट सम्बन्धी इच्छा, आकांक्षा तथा दृष्टिकोणहरूका आधारमा छलफल वा सुपरीवेक्षण हुन सकेको देखिँदैन । यस समूहसँग सम्बन्धित विविध विषयहरूमा क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्ने गरी यस्ता समूहको छुट्टाछुट्टै वा एकीकृत कुनै विशेष समितिको व्यवस्था हुन सकेमा संविधान अन्तर्गत राज्यले घोषणा गरेका समानुपातिकता वा समावेशिकरण सम्बन्धी संवैधानिक प्रावधानहरू र आधारभूत रूपमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सरोकार विषयहरूमा प्रभावकारी रूपमा छलफल हुन सक्दथ्यो । यसबाट उपरोक्त समूहको निरन्तर सशक्तिकरण हुनका साथै संसदीय प्रक्रियाहरू कमजोर समूहहरूका सम्बन्धमा प्रभावकारी पनि हुन सक्ने अवस्थाको सिर्जना हुन सक्दछ ।

१०. महिला ककसको प्रयोगलाई व्यवस्थित गरिनु पर्दछः नेपालको संसदीय नियमावलीहरूमा महिला हक अधिकारको प्रतिरक्षा तथा महिला सरोकारका विषयहरूलाई संसदीय प्रक्रियामा स्थापित गर्न एवम् आवश्यकता अनुसार प्रतिनिधित्व गराउनका लागि महिला ककसको व्यवस्था हुँदै आएको छ । यस्तो ककसमा जुनसुकै राजनीतिक दलका भए पनि महिलाहरूको सहभागिता हुने तथा सामूहिक हितका विषयमा छलफल गर्ने वा एजेण्डा कायम गर्न मद्दत गर्ने प्रचलन रहँदै आएको छ । संसदीय परिपाटीको आधारभूत चरित्र एवम् सचेतक प्रणालीलाई मध्यनजर गर्दै यस्तो ककसलाई कसरी व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने भन्नेतर्फ धेरै सोचिएको देखिँदैन । समिति प्रणालीमा कानुन निर्माण वा ओभरसाइटको प्रक्रियामा रहेका महिलामुखी विषयहरूलाई विशेष रूपमा महिलाकै ककसबाट छलफल गराई प्रतिवेदन लिई सम्बन्धित समितिले आफ्नो प्रक्रिया अधि बढाउने पद्धतिको विकास हुन सकेमा यसले निश्चित रूपमा महिला ककसको प्रयोगलाई बलियो बनाउन सक्छ ।

११. समितिको विधेयक छलफलमा सम्बन्धित मन्त्री उपस्थित हुने अभ्यास गरिनु पर्दछः संसदीय समितिमा दफावार छलफल गर्दा विधेयक प्रस्तुतकर्ता मन्त्री उपस्थित हुने संसदीय अभ्यासमा कमी आएको देखिन्छ । विधेयक प्रस्तुतकर्ता विना नै गरिएको दफावार छलफल प्रभावकारी मान्न सकिँदैन । तर खासगरी मन्त्रालयको कामको कारण जनाएर मन्त्री नियमित रूपमा समितिमा उपस्थित हुन नसक्ने भएकोले मन्त्रालयको सचिवले सरकारी विधेयकको प्रतिरक्षा गर्ने गरेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा मन्त्रीले विधेयक अगाडि बढाउन अर्थात दफावार छलफल गर्न इच्छुक नभएको पनि पाइन्छ । कतिपय विधेयकमा सम्बन्धित मन्त्रालयको कुनै पनि प्रतिनिधि नभई कानुन मन्त्रालयको सचिव वा प्रतिनिधिले अर्को कुनै मन्त्रालयसँग सम्बन्धित विधेयकको प्रतिरक्षा गरेको देखिन्छ । सदन र संसदीय समितिमा हुने विधेयकको छलफलमा मन्त्री नै उपस्थित हुने र उपसमितिमा विधेयक दफावार छलफल हुँदा मन्त्रालयको सचिव र प्रतिनिधिहरूले विधेयकको प्रतिरक्षा गर्न सक्ने र मन्त्रीले छलफल एवं निर्णयको स्वामित्व ग्रहण गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

१२. **समितिले पनि विधेयकमा जनताको प्रतिक्रिया लिन सक्ने व्यवस्था गरिनु पर्दछ:** अहिलेको नियमावली अनुसार कुनै विधेयकमा जनताको प्रतिक्रिया लिने कार्य सदनमा प्रस्ताव पारित गरेर गर्नुपर्ने देखिन्छ । समितिमा विचाराधीन रहेको आमनागरिकसँग सरोकार राख्ने विधेयकमा समितिले पनि जनताको प्रतिक्रिया लिनसक्ने व्यवस्था नियमावलीमा नै राखिनु पर्दछ । जस्तो, संसदमा छलफलमा रहेका देवानी संहिता र फौजदारी संहितालाई सम्बन्धित समितिको निर्णयमा जनताको प्रतिक्रिया लिन सक्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।
१३. **विधेयकको सार्वजनिक सुनवाई गरिनु पर्दछ:** कानून निर्माण प्रक्रिया खुला भएकोले संसदमा दर्ता भएका सार्वजनिक महत्व राख्ने विधेयकहरूको सार्वजनिक सुनवाई गर्ने अभ्यास गर्न सकिएमा विधेयकमा जनताको प्रतिक्रिया लिने व्यवस्थालाई प्रभावकारी हुन सक्छ । यसो गर्दा प्रस्तावित विधेयकले प्रभावित हुने एवं अन्य सरोकारवालाहरूको धारणा बुझेर विधेयक परिमार्जन गर्न सहयोग हुनेछ । यसबाट सांसदको संसदसँगको संलग्नता अभि बढेर जानेछ ।
१४. **विधेयकमा इन्टरनेट मार्फत सार्वजनिक गरी सुझाव संकलन गर्ने:** खासगरी देशको शहरी क्षेत्रमा र विदेशमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकहरूले इन्टरनेट प्रयोग गर्ने क्रममा वृद्धि भइरहेकोले निश्चित समय निर्धारण गरी संसदमा प्रस्तुत भएका विधेयकहरूमा जनताको धारणा, टिप्पणी एवं सुझाव संकलन इन्टरनेट मार्फत गर्ने व्यवस्था गर्दा विधेयक परिमार्जन गर्न सहयोग हुनेछ ।
१५. **व्यवसायिक एवं पेशागत संस्थाहरूको प्रतिक्रिया लिइनु पर्दछ:** देशमा सविधान, कानून, वातावरण, सामाजिक एवं शैक्षिक लगायत विभिन्न क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरू रहेका छन् । विधेयकका विषयवस्तु अनुसार त्यस्ता व्यवसायिक एवं पेशागत संघ-संस्थाहरूको प्रतिक्रिया एवं टिप्पणीलाई विधेयकको सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसले सहभागितामूलक कानून निर्माणको अभ्यासमा बढोत्तरी गर्ने भएकाले संसद र संसदीय समितिहरूले यसतर्फ पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।

१६. विधेयक प्रस्तुत सम्बन्धी परम्परागत मान्यतामा परिवर्तन गरिनु पदर्छः सामान्यतया संसदीय व्यवस्थामा राज्यलाई आवश्यक पर्ने विधेयकहरू सरकारले संसदमा पेश गर्दछ भन्ने परम्परागत मान्यता रहेको छ । यसका कारण संसद सदस्यहरूले प्रस्तुत गर्नसक्ने गैरसरकारी विधेयक दर्ता गराउने अभ्यासमा समेत असर गरेको छ । आवश्यक परेमा सरकारले विधेयक ल्याइहाल्छ हामीले विधेयक किन दर्ता गराउनु पर्‍यो र ? भन्ने सोचाई रहेको छ । संसद सदस्यहरूको प्रमुख काम कानून बनाउने हो भन्ने मान्यताको वास्तविक अभ्यास नै हुन सकेको छैन । त्यस किसिमको परम्परागत मान्यतामा परिवर्तन गरी सरकारको मन्त्री लगायत संसदको कुनै पनि सदस्य, सदस्यहरूको समूह, वा संसदीय दलको तर्फबाट संसदमा विधेयक दर्ता गर्न सक्ने मान्यताको विकास र अभ्यास गर्न उपयुक्त हुन्छ । यसका लागि प्रक्रिया स्थापित हुनु जरुरी छ । यसको प्रक्रिया भएमा कानून निर्माणमा वैकल्पिक प्रयोग पनि हुन सक्दछ । यसबाट प्रतिपक्षको संलग्नता बढ्दछ र सरकारले प्रचुर सहयोग पाउँदछ ।

१७. सार्वजनिक सञ्चारसँग निरन्तर समन्वयका लागि विशेष संयन्त्रको व्यवस्था: संसदीय कामकारवाहीमा प्रतिपक्षको विशेष भूमिका हुन्छ । प्रतिपक्षले सरकारलाई लगभग सबै विषयहरूमा आफ्नो आलोचनात्मक धारणा अवगत गराउँदै आवश्यक विषयहरूमा वैकल्पिक मान्यताहरूलाई स्थापित गर्न खोज्दछ । हरेक अवस्थामा कायम रहेको सरकारलाई हटाउनु वा बर्खास्त गर्न सकिँदैन । एकमना सरकारहरू प्रायः बलियो सरकार हुन्छन् । त्यसैले त्यस्ता सरकारहरू प्रति लक्षित कामकारवाहीहरूको उद्देश्य केवल तिनलाई सचेत गर्ने र तिनको जवाफदेहिता माग गर्ने मात्र नभई आमजनतालाई सरकारको कामकारवाहीका बारेमा समालोचनात्मक रूपमा सूचित गर्ने पनि हो । अतः यसका लागि समिति प्रणालीहरू सार्वजनिक सञ्चार माध्यमसँग कति समन्वयात्मक रूपमा काम गर्दछन् भन्ने प्रश्न अत्याधिक रूपमा महत्वपूर्ण छ । रेडियो, टेलिभिजन, दैनिक पत्रपत्रिका, अनलाइन लगायतका सार्वजनिक सञ्चारको विषयलाई संविधान निर्माणमा महत्वका साथ हेरिए पनि संसदीय कामकारवाहीमा त्यतिविधि समन्वय हुन सकेको देखिँदैन । यस्तो समन्वय हुन सकेमा संसदीय प्रक्रियाहरूले आमजनतालाई पनि सशक्तिकरण गर्न सक्ने थिए ।

१८. सत्तापक्षीय सांसदहरूको भूमिकालाई अत्याधिक रूपमा प्रयोग गरिनु पर्दछ: संसदीय प्रक्रियामा सत्तापक्षीय सांसदहरूको सहभागिताको उद्देश्य न सरकारलाई ढाल्ने हुन्छ, न त यसलाई अप्ठ्यारो पार्ने नियत हुन्छ । सत्तापक्षीय सांसदहरूको उद्देश्य आफ्नो सरकारलाई सकेसम्म रचनात्मक सहयोग प्रदान गर्ने हो । समिति स्तरमा हुने छलफल वा ओभरसाइटका कामकारबाहीबाट सरकारले धेरै सहयोग पाउन सक्दछ । अन्ततः सरकारको उद्देश्य असल सरकार बन्ने हो । आफ्ना सांसदहरूले दिएको सल्लाह र सुझाव कानुन निर्माण र ओभरसाइटमा भन्ने महत्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले यो प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिताका लागि अब अभिमुखीकरणको आवश्यकता देखिन्छ । आलोचना गरिएमा सरकार कमजोर हुन जान्छ, भन्ने सोचाईमा परिवर्तन आएपछि, मात्र यस्तो दृष्टिकोणलाई सुधार गर्न सकिन्छ ।

संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य र प्रक्रिया

3.9 संसदीय ओभरसाइट

संसदीय व्यवस्थामा सरकारको गठन संसदले गर्दछ। सरकार संसदप्रति उत्तरदायी एवं जवाफदेही हुन्छ। यही मान्यता अनुसार नै सरकार र सरकारी निकायहरूबाट भए गरेका कामकारवाहीको निगरानी संसदले गर्दछ। अंग्रेजी शब्द *ओभरसाइट* को तात्पर्य कुनै काम उचित रूपमा भएको छ, छैन माथिल्लो तहबाट हेर्नु अर्थात् निगरानी गर्नु भन्ने हो। ओभरसाइट अन्तर्गत कुनै कामको पुनरावलोकन, अध्ययन, अनुसन्धान, अनुगमन, मूल्यांकन एवं सुपरीवेक्षण आदि कार्यहरू पर्दछन्। संसदले गर्ने यस्ता कार्यहरूलाई समग्र रूपमा *पार्लियामेन्टरी ओभरसाइट* भनिन्छ।

यसैगरी संसदले गर्ने सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरूको जाँच (स्क्रुटिनाइज) र कुनै विषयमा सरकार र सरकारी निकायहरूको ध्यानाकर्षण एवं स्पष्टीकरण माने कार्य पनि संसदीय ओभरसाइट अन्तर्गत नै पर्दछ। त्यसैले संसदले आफ्नो ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य अन्तर्गत सरकारका काम-कारवाहीहरू संसदबाट स्वीकृत नीति तथा कार्यक्रम र बजेट अनुसार मितव्ययी एवं प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन भएका छन्, छैनन् हेर्दछ र आवश्यकता अनुसार निर्देशन पनि दिन्छ।

सरकार र यसका निकायहरूबाट बजेट कार्यान्वयनमा अनियमितता भएको छ, छैन? पालना गर्नुपर्ने वा अपनाउन पर्ने प्रक्रिया पुऱ्याएर काम भएको छ, छैन? अधिकारको दुरुपयोग भएको वा कुनै काम स्वेच्छाचारी ढंगले भएको छ, कि? सरकारी निकायका कामकारवाहीहरू लक्षित उद्देश्य र समयसीमा अनुसार सम्पन्न भइरहेका छन्, छैनन्? यस्ता सबै विषयहरूमा संसदले ओभरसाइट गर्दछ। साथै, संसदले आफ्नो ओभरसाइटको माध्यमबाट सरकारका काम-कारवाहीहरूलाई पारदर्शी बनाउने र राज्य एवं राज्यका निकायहरूमा जनविश्वास अभिवृद्धि गराउने काम समेत गर्दछ। (*पार्लियामेन्ट्री टुल फर ओभरसाइट फंकसन, २००७*)।

कुन देशको संसद कति प्रभावकारी छ भन्ने विषयको मापन त्यस देशको संसदले कानुन निर्माणको साथ-साथै ओभरसाइट सम्बन्धी काम के कसरी गरिरहेको छ भन्ने विषयमा भर पर्दछ। नेपालको संसदले पनि संसदीय ओभरसाइटको यिनै सैद्धान्तिक मान्यता एवं कार्यहरूको दायराभित्र रहेर सरकार र यसका निकायहरूको काम-कारवाहीको ओभरसाइट गर्ने गरेको देखिन्छ। नेपालको संसदीय अभ्यासमा संसदको बैठक अर्थात् सदन, संसदका विषयगत, विशेष र अस्थायी प्रकृतिका समितिहरूले संसदीय ओभरसाइटको काम गर्दछन्।

3.2 संसदको बैठकहरूबाट गरिने ओभरसाइट

संसदको बैठक अर्थात् सदनबाट गरिने कार्यहरू जस्तो सरकारको नीति तथा कार्यक्रम संसदमा प्रस्तुत गर्ने र यसमा संसदले छलफल एवं पारित गर्ने कार्य पनि संसदीय ओभरसाइट अन्तर्गत पर्दछ। नेपाल सरकारले प्रत्येक वर्ष राष्ट्रपति मार्फत संसदमा प्रस्तुत गर्ने नीति तथा कार्यक्रम र यस अन्तर्गत अर्थमन्त्रीले पेश गर्ने बजेट छलफल गरी संसदले पारित गर्नु पर्ने व्यवस्थाले सरकारलाई संसद प्रति पूर्णरूपमा जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन खोजेको छ।

यसैगरी सभासदहरूले सदनमा प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरूलाई मौखिक प्रश्न र लिखित प्रश्नहरू सोध्न सक्छन् र तिनको उत्तर सम्बन्धित मन्त्रीहरूले दिनुपर्दछ। मौखिक प्रश्न पनि दुई प्रकारको हुन्छ - पूर्व सूचना दिएर मौखिक रूपमा सोधिने प्रश्न र पूर्व सूचना विना नै सोधिने मौखिक प्रश्न। प्रश्नहरूको माध्यमबाट संसदले सरकारलाई संसदप्रति जवाफदेही बनाउने संसदीय अभ्यास अन्य देशको संसदमा पनि रहेको छ। नेपालमा पनि २०४८ को संसदमा अर्थात् तत्कालीन प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभामा प्रश्नोत्तरको अभ्यास गरिएको थियो। तर २०६३ पछिको अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद, पहिलो संविधान कार्यकाल र दोस्रो संविधानसभाको कार्यकालको अहिसलेसम्म, व्यवस्थापिका संसदमा प्रश्नोत्तरको अभ्यास गरिएको छैन। यसैले प्रश्नको माध्यमबाट संसदले गर्ने ओभरसाइट केही वर्ष यतादेखि हुनसकेको छैन।

त्यसैगरी सांसदहरूले सदनमा विभिन्न प्रस्ताव दर्ता गरेरजस्तो संकल्प प्रस्ताव, ध्यानाकर्षण प्रस्ताव, जरुरी सार्वजनिक महत्वको प्रस्तावको माध्यमबाट सरकारलाई संसद प्रति उत्तरदायी बनाउने कार्य पनि बृहत अर्थमा संसदको ओभरसाइट कार्य अन्तर्गत पर्दछ र यसको अभ्यास नेपालको संसदमा पनि गरिएको देखिन्छ। यस्ता

प्रस्तावको छलफलमा उठेका विषयहरूमा सम्बन्धित मन्त्रीले जवाफ दिनुपर्दछ । संकल्प प्रस्ताव पारित भएमा सरकारको मन्त्रीले यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था नियमावलीमा देखिन्छ । त्यसैले सांसदहरूले सदनमा विभिन्न प्रस्ताव दर्ता गराएर पनि संसदीय ओभरसाइटको अभ्यास गर्न सक्दछन् ।

संसदमा शून्य समय, विशेष समय र सभामुखबाट संसद सदस्यहरूले कुनै महत्वपूर्ण मानिएको विषयमा समय लिएर आफ्नो निर्वाचन क्षेत्र र देश एवं समाजसँग सम्बन्धित कुनै घटना वा समसामयिक विषयहरू उठाएर सभामुख मार्फत सरकारको ध्यानाकर्षण गर्ने गरेका हुन्छन् । यसरी सदनमा घटना विशेष वा समसामयिक विषयमा बोलेर गरिने सरकारको ध्यानाकर्षण पनि संसदीय ओभरसाइट अन्तर्गत पर्दछ ।

सदनमा माननीय सदस्यहरूले उठाएका प्रश्न एवं ध्यानाकर्षणका विषयमा सदनलाई जानकारी दिन सभामुखले सरकारलाई निर्देशन दिने गरेको पनि पाइन्छ र यसलाई सभामुखको 'रुलिङ' भन्ने प्रचलन छ । सभामुख वा संसदको बैठकको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिको रुलिङ पनि सरकारलाई संसद प्रति जवाफदेही एवम् उत्तरदायी बनाउने महत्वपूर्ण संसदीय अभ्यास मानिन्छ । सरकार, संसदप्रति कति उत्तरदायी एवं जवाफदेही छ भन्ने विषय संसदमा माननीय सदस्यहरूले उठाएका जिज्ञासा र विषयहरूलाई सरकारले कसरी सम्बोधन गर्दछ वा प्रतिक्रिया दिन्छ, र संसदमा उठेका विषयहरूमा सभामुखले गरेको रुलिङ अर्थात् निर्देशनको पालना सरकार अर्थात् प्रधानमन्त्री एवं अन्य मन्त्रीहरूले कसरी गर्दछन् भन्ने विषयमा ज्यादा भर पर्दछ ।

3.3 संसदका समितिहरू मार्फत गरिने संसदीय ओभरसाइट

संसदीय ओभरसाइटको वास्तविक अभ्यास त संसदले समिति मार्फत गर्दछ । यसैले संसदीय समितिलाई सानो संसद (मिनी पार्लियामेण्ट) पनि भनिन्छ । किनकी संसदको पूर्ण बैठक अर्थात् सदन (फूल हाउस) बाट मात्र संसदीय ओभरसाइट सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पन्न गर्न सम्भव हुँदैन । त्यसैले नेपालको संसदमा पनि सरकारलाई संसद प्रति उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन सरकारबाट भए-गरेका काम-कारवाहीको अनुगमन र मूल्यांकन गरी आवश्यक निर्देशन वा राय सल्लाह दिन संसदमा समितिहरू गठन गर्ने व्यवस्था संसदको कार्य सञ्चालन नियमावलीको नियम ११० मा गरिएको छ । संसदले विषयगत, विशेष र निश्चित कार्य अर्वाधिका अस्थायी प्रकृतिका समितिहरू गठन गरी संसदीय ओभरसाइटको कार्य गरिरहेको पाइन्छ ।

३.३.१ विषयगत समिति मार्फत गरिने औभरसाइट

संसदले गठन गर्ने विषयगत समितिलाई स्पष्ट क्षेत्राधिकार दिइएको हुन्छ । संसदमा के कति विषयगत समिति गठन गर्ने र के कस्तो क्षेत्राधिकार दिने भन्ने विषय सम्बन्धित देशको संसदीय अभ्यासमा भर पर्दछ । नेपालको व्यवस्थापिका संसदमा हाल विधायन समिति सहित देहायका १२ वटा विषयगत समितिहरु रहेका छन् । (नियम १०९ र ११०)

विषयगत समिति	कार्यक्षेत्र
१. विधायन समिति	कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय र महान्यायधिवक्ताको कार्यालय
२. अर्थ समिति	अर्थ मन्त्रालय, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोग
३. अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध तथा श्रम समिति	परराष्ट्र मन्त्रालय, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय. संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
४. उद्योग वाणिज्य तथा उपभोक्ता हित सम्बन्ध समिति	उद्योग मन्त्रालय, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, उपभोक्ता हित संरक्षण सम्बन्धी विषय
५. सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समिति	शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र मानवअधिकार सम्बन्धी विषय
६. कृषि तथा जलस्रोत समिति	कृषि विकास मन्त्रालय, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, उर्जामन्त्रालय र सिचाई मन्त्रालय
७. विकास समिति	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय
८. महिला बालबालिका, जेष्ठ नागरिक र समाज कल्याण समिति	महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र यूवा तथा खेलकुद मन्त्रालय
९. राज्य व्यवस्था समिति	गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, लोक सेवा आयोग र निर्वाचन आयोग
१०. वातावरण संरक्षण समिति	वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय, वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र सहरी विकास मन्त्रालय
११. सार्वजनिक लेखा समिति	सार्वजनिक लेखा र महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन
१२. सुशासन तथा अनुगमन समिति	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग

स्रोत: व्यवस्थापिका संसदको कार्य सञ्चलन नियमावली, २०७०

विषयगत समितिहरूले आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका विषयमा सम्बन्धित मन्त्रालय, संवैधानिक अंग, विभाग र अन्तर्गतका निकायहरूको नीति तथा कार्यक्रम, स्रोत परिचालन एवं व्यवस्थापन र कामकारवाहीको मूल्यांकन गरी निर्देशन दिन सक्दछन् । यसैगरी राजस्व र व्यय सम्बन्धी अनुमानको जाँच गरी बजेट अनुमान गर्ने विद्यमान तरिका र नीतिको सट्टा वैकल्पिक नीति र वार्षिक अनुमानमा मितव्ययिता अपनाउन सकिने विषयमा समेत समितिहरूले निर्देशन र राय दिन सक्दछन् । सरकारका मन्त्रीहरूले सदनमा दिएका आश्वासन पूरा गर्न सम्बन्धित निकायहरूले चालेका कदमहरूको अध्ययन गरी निर्देशन दिन सक्दछन् ।

सरकारी सम्पत्ति हिनामिना भएमा यसको छानविन पनि सम्बन्धित विषयगत समितिले गर्न सक्दछ । सरकारका कामकारवाहीहरू प्रचलित ऐन नियम अनुसार भएका छन् छैनन्, छलफल गर्न सक्दछन् । यसैगरी सरकारद्वारा गठन भएका छानविन आयोग, समिति र जाँचबुझ आयोगका प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायलाई निर्देशन पनि दिन सक्दछन् । समितिहरूले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्दा विषयवस्तु अनुसार प्रधानमन्त्री, मन्त्री, संवैधानिक अंगका प्रमुख र सदस्यहरू, मन्त्रालय एवं विभागका सचिव एवं अन्य प्रतिनिधिहरूलाई आमन्त्रण गरी छलफल गर्न सक्दछन् र आवश्यक परेमा विषयविज्ञहरूको राय सुभाष पनि लिन सक्दछन् । संवैधानिक अंगको समेत कार्यक्षेत्र रहेका विषयगत समितिहरूले संवैधानिक अंगको वार्षिक प्रतिवेदन अध्ययन एवं छलफल गर्ने र यसमासरकारबाट प्राप्त प्रतिक्रिया अर्थात् ज्ञापनपत्र माथि समेत विचार विमर्श गरीसम्बन्धित निकायहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्दछन् । समग्रमा विषयगत समितिहरूले गर्ने यी सम्पूर्ण कामकारवाहीहरू संसदीय ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य अन्तर्गत नै पर्दछन् ।

३.३.२ विशेष समिति मार्फत गरिने ओभरसाइट

संसदीय अभ्यासमा विषयगत समितिका अतिरिक्त विशेष समितिहरू (स्पेसल कमिटीज्) पनि गठन गरी विशेष प्रकृतिको काम गर्न जिम्मा दिएको हुन्छ र त्यस्ता कामहरू पनि संसदले गर्ने ओभरसाइट कार्य अन्तर्गत पर्दछ । फरक यति नै छ कि विशेष समितिलाई विषयगत समितिलाई जस्तो कुनै मन्त्रालयगत र संवैधानिक निकायको कार्यक्षेत्र दिइदैन । विशेष समितिहरूले सरकारले गरेका कुनै विशेष निर्णय र संवैधानिक एवं कुटनैतिक नियुक्तिको छलफल एवं सुनवाई गरी अनुमोदन गर्नुपर्ने

जिम्मेवारी दिइएको हुन्छ । संसदको विशेष समितिबाट कुनै विषय अनुमोदन हुन नसकेमा त्यस्तो काम सरकारले अगाडि बढाउन सक्दैन । व्यवस्थापिका संसदको नियमावलीमा उल्लेख भए अनुसार नेपालको व्यवस्थापिका संसदमा हाल २ वटा विशेष समितिको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

सुरक्षा विशेष समिति: प्राकृतिक विपत्तिमा सेना परिचालन गरेकोमा बाहेक अन्य अवस्थामा सेना परिचालन सम्बन्धी सरकारको निर्णय संसदको सुरक्षा विशेष समितिले अनुमोदन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो व्यवस्था सुरक्षा निकायमाथि हुनु पर्ने नागरिक नियन्त्रणको सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । यस समिति माफत संसदले नागरिकहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्थाको हैसियतमा राष्ट्रिय सेनाको स्वेच्छाचारी प्रयोग गर्नबाट सरकारलाई नियन्त्रण गर्न सक्दछ । सरकारले संसदको सुरक्षा विशेष समितिमा सेना परिचालन सम्बन्धी निर्णय अनुमोदन गराउनु पर्ने व्यवस्था अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भएपछि संसदले बनाएको व्यवस्थापिका संसद कार्यसञ्चालन नियमावलीको देन हो ।

दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन २०७० को समयमा सरकारले सेना परिचालन गरेको थियो र तत्कालिन समयमा संसद विघटित अवस्थामा भएकोले सेना परिचालन सम्बन्धी सरकारको निर्णय सुरक्षा विशेष समितिमा पेश हुन सकेको थिएन । तर दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन पश्चात व्यवस्थापिका संसदमा सुरक्षा विशेष समिति गठन भएपछि संविधानसभाको निर्वाचनको क्रममा सेना परिचालन गर्न सरकारले गरेको निर्णय संसदको सुरक्षा विशेष समितिमा पेश गरिएको थियो । स्मरणीय छ संसदको सुरक्षा विशेष समितिको सभापति र उपसभापति क्रमशः सभामुख र उपसभामुख नै रहने व्यवस्था संसदको नियमावलीको नियम ११७.३ मा गरिएको छ । यस समितिका अन्य सदस्यहरूमा पनि संसद सदस्य रहेका राजनीतिक दलका उच्च तहका नेताहरू रहने गरेको पाइन्छ ।

संसदीय सुनवाई विशेष समिति: संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा नियुक्ति हुने संवैधानिक आयोगका पद (अख्तियारका प्रमुख आयुक्त र अन्य आयुक्तहरू, महालेखा परीक्षक, लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू, निर्वाचन आयोगका प्रमुख आयुक्त र अन्य आयुक्तहरू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरू) सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश (प्रधानन्यायाधीश र अन्य न्यायाधीशहरू) र राजदुतहरूको

नियुक्तिका लागि सरकारबाट सिफारिस भएका व्यक्तिहरुको सुनवाई गर्ने काम पनि संसदीय ओभरसाइटको कार्य अन्तर्गत नै पर्दछ । उल्लेखित पदमा संविधान बमोजिम प्रस्तावित व्यक्तिहरुको सुनवाईका लागि संसदीय सुनवाई विशेष समितिमा पठाइन्छ ।

समितिले प्रस्तावित व्यक्तिहरु प्रस्तावित पदमा नियुक्ति हुन ग्राह्य छन् या छैनन् भन्ने विषयमा छलफल गर्दछ । छलफलको क्रममा सुनवाई समितिले सार्वजनिक सूचना जारी गरी प्रस्तावित व्यक्तिको सम्बन्धमा कसैको केही उजुरी भए दिन सकिने व्यवस्था पनि गरेको छ । छलफल पश्चात्समितिको सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतले प्रस्तावित उमेदवारलाई अस्वीकृत गर्ने सक्ने अधिकार रहेको छ । कुनै उमेदवार दुई तिहाईले अस्वीकृत भएमा, सरकारले त्यस्तो व्यक्तिलाई प्रस्तावित पदमा नियुक्त गर्न सक्दैन । तर नेपालको संसदीय सुनवाईको इतिहासमा अहिलेसम्म कुनै पनि व्यक्ति संसदीय सुनवाईबाट अस्वीकृत भएको छैन । सामान्यतः संसदीय परिपाटीमा नेपालमा जसरी सुनवाईको प्रचलन छैन । संसदीय परिपाटीमा संसद सामान्यतः सरकारको नियन्त्रणमा हुने भएकाले सुनवाई प्रक्रियाले राम्रो भन्दा नराम्रो गर्ने खतरा पनि छ ।

३.३.३ अस्थायी प्रकृतिका समिति मार्फत गरिने ओभरसाइट

संसदले माथि उल्लेखित स्थायी प्रकृतिका विषयगत र विशेष समितिहरुका अतिरिक्त संसदको ध्यानाकर्षण भएको अन्य कुनै निश्चित विषय वा घटना छानविन, अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्नुपर्ने भएमा, गर्नुपर्ने काम र समयवाधि तोकी अस्थायी प्रकृतिका समितिहरु (एडहक कमिटीज) गठन गर्न सक्दछ । अस्थायी प्रकृतिका संसदीय समितिहरुले गरेको कुनै विषय वा घटनाको छानविन, अध्ययन एवं अनुसन्धान गरी सुधारका लागि दिएका राय सुझावहरु पनि संसदीय ओभरसाइट अन्तर्गत नै पर्दछन् ।

नेपालको संसदीय अभ्यासमा अस्थायी प्रकृतिका समिति गठन गरिएका केही दृष्टान्तहरु रहेका छन् । जस्तो, राजस्व चुहावट छानविन संसदीय समिति २०५३, नगरकोट हत्याकाण्ड छानविन संसदीय समिति २०६३, बेलबारी हत्याकाण्ड छानविन संसदीय समिति २०६४, संविधानसभा निर्वाचन अध्ययन, अनुसन्धान तथा सुझाव समिति २०७१ आदि । अस्थायी प्रकृतिका संसदीय समितिहरुले पनि सरकार र सरकारी निकायहरुलाई आमन्त्रण गरी छलफल एवं स्थलगत अध्ययन समेत गर्न सक्दछन् । यसैगरी छानविनको क्रममा कुनै कागजात, प्रमाण र स्पष्टिकरण उपलब्ध गराउनु पर्ने

भए सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीलाई निर्देशन दिएर संसदप्रति जवाफदेही एवं उत्तरदायी बनाउने गर्न सक्दछन् ।

3.8 संसदीय ओभरसाइट र सरकारको प्रतिक्रिया

संसदीय ओभरसाइट संसदले सरकारलाई नियन्त्रण गर्दछ, भन्ने शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तमा पनि आधारित रहेको छ । त्यसैले संसद र यसका विषयगत समिति, विशेष समिति र अस्थायी प्रकृतिका समितिहरूले कुनै विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान, छानविन एवं छलफल गरी दिएका निर्देशन र सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्ने कर्तव्य एवं दायित्व सरकार र यसका निकायहरूको हो ।

संसद र समितिहरूले दिएका निर्देशन र सुझावहरू सरकारले कार्यान्वयन गरी दिएमा मात्र संसदीय ओभरसाइटको प्रभावकारिता देखिन्छ । किनकी, संसद आफैँ आफ्ना निर्णयहरूको कार्यान्वयनकर्ता होइन । यद्यपि संसद र समितिहरूले आफ्ना निर्देशन र सुझाव कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अध्ययन गर्न सक्दछन् । तर व्यवहारमा संसद र संसदीय समितिहरूले सरकार र यसका निकायहरूले आफ्ना निर्देशन एवं सुझावहरू कार्यान्वयन नगरेको आरोप लगाएको देखिन्छ । सरकारले पनि संसद र संसदीय समितिहरूले अव्यवहारिक निर्देशन दिएको, कुनै काम गर्न नै रोक लगाउने गरेको, गहिरो अध्ययन अनुसन्धान विना नै निर्देशन दिने गरेका आदि टिप्पणीहरू गर्ने गरेको पाइन्छ । यसैगरी एउटै विषयमा विभिन्न संसदीय समितिहरूले सरकारका मन्त्री, सचिव र अन्य पदाधिकारीलाई आवश्यकता भन्दा बढी आमन्त्रण गर्ने गरेको आरोप लगाउने गरेको पनि पाइन्छ ।

सामान्यतया संसदीय समितिका निर्देशनहरू पालन गर्ने बाध्यकारी व्यवस्था गरिँदैन । संसद र यसका समितिहरूले दिएका निर्देशनहरू पालना गर्नु सरकार र सम्बन्धित निकायहरूको सामान्य कर्तव्य हो । संसदीय प्रणालीमा, संसद र संसदीय समितिहरूले दिएको निर्देशन र सुझावहरूको पालना सरकारबाट नभएमा त्यसले कानुनी भन्दा पनि राजनीतिक महत्व राख्ने हुन्छ । प्रतिपक्षले समिति कारवाहीमा विशेष भूमिका देखाउँदछ, र आफ्नो वैकल्पिक सोचका बारेमा जनतालाई अवगत गराउँदछ । कतिपय अवस्थामा समिति कारवाहीको कारण सरकार नै परिवर्तन हुने सम्मको स्थिति पनि उत्पन्न हुन सक्दछ । अन्य कतिपय अवस्थामा सरकार परिवर्तन नै नभए पनि सम्बन्धित मन्त्रीले राजीनामा दिनुपर्ने परिस्थिति आउन सक्दछ ।

नेपालको संसदीय व्यवस्थामा सरकार संसदमा बहुमत कायम भएको राजनीतिक दल वा दलहरूको हुने भएकोले संसदीय समितिको निर्देशन पालना नगर्दा यसको असरबाट सरकार परिवर्तन हुन गएको अभ्यास देखिँदैन । तथापि समितिका प्रतिवेदनहरूलाई आमसञ्चार स्रोत मार्फत सार्वजनिक गर्ने र सरकारलाई निरन्तर जवाफदेहिपूर्ण बनाउन सकिन्छ । नटेर्ने सरकारले आफूलाई सही देखाउन निरन्तर प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ ।

३.५ संसदीय ओभरसाइटमा संसद सचिवालयको भूमिका

संसदको काम-कारवाहीलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न संसद सचिवालयको स्थापना गरिएको छ । नेपालमा पनि अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ६१ मा यस्तो व्यवस्था गरिएको छ । संसद सचिवालय सम्बन्धी ऐन २०६५ को दफा ५ख का अनुसार सचिवालयको प्रमुख काम व्यवस्थापिका संसदको काम-कारवाही सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न प्रशासनिक, आर्थिक र भौतिक व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने हो । त्यसैले, संसद र संसदीय समितिहरूको ओभरसाइट सम्बन्धी कामको प्रभावकारितामा अवश्यै पनि संसद सचिवालय र यसमा कार्यरत जनशक्तिको भूमिका रहेको हुन्छ ।

सिद्धान्ततः कर्मचारीहरू संसद र समितिको छलफलको विषयवस्तुमा आधारित रहेर छलफल र निर्णयमा भाग लिँदैनन् । कुनै पनि विषयको छलफल र निर्णय गर्ने पूर्ण अधिकार सांसदहरू अर्थात् राजनीतिक अभियन्ताहरूको कार्यक्षेत्र हो । तर कुनै विषयको छलफल र निर्णयका लागि आवश्यक पर्ने सूचनाहरू संकलन गरी सदस्यहरूलाई उपलब्ध गराउने एवं आवश्यकता अनुसारको राय सल्लाह दिने कार्यमा कर्मचारीहरूको संलग्नता रहन्छ । व्यवहारमा, नेपालको संसदीय अभ्यासमा सांसद र समितिहरूको कामकारवाहीहरू सामान्य संसदीय प्रचलन भन्दा बढी नै कर्मचारी र सचिवालयसँग भरपर्ने गरेको पाइन्छ । बैठकबाट गरिएका ओभरसाइट सम्बन्धी निर्देशनहरूको सम्बन्धित मन्त्रालयसँगको सञ्चार सम्पर्क पनि संसद सचिवालयले गर्दछ ।

संसदको विषयगत समिति, विशेष समिति र अस्थाई प्रकृतिका समितिको सचिव र अन्य जनशक्तिको रूपमा संसद सचिवालयका कर्मचारीहरूले नै काम गर्ने भएकाले उनीहरूको दक्षता क्षमतामा पनि कहीं न कहीं संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यको प्रभावकारिता भर पर्ने गरेको पाइन्छ । संसदीय समितिहरूको कार्यक्षेत्र अन्तर्गतको

विषयको वार्षिक प्रतिवेदन वा कार्यक्षेत्र अन्तर्गतको कुनै विषयको स्थलगत अध्ययनको प्रतिवेदन पनि सचिवालयको कर्मचारीहरूले तयार गर्ने गरेको पाइन्छ ।

अधिकांश संसदीय समितिका सदस्यहरू कैयौं अवस्थामा समितिका काम-कारवाहीहरूमा कर्मचारीकै भर पर्ने गरेको जानकारी दिइन्छ । तर अहिलेको ६०१ सदस्यीय सविधानसभा एवं व्यवस्थापिका संसद दुवैको काम गर्न सचिवालयमा काजका समेत गरी करिब ३०० कर्मचारीहरू मात्र रहेका छन् । सचिवालयमा समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयका जानकार र विज्ञ भन्दा पनि प्रबन्ध एवं व्यवस्थापकीय सेवा दिने कर्मचारीको बाहुल्यता रहेको देखियो । समितिको ओभरसाइट सम्बन्धी कुनै विकास निर्माणको स्थलगत अध्ययन र प्राविधिक पक्षको जाँच-पहिचान गर्नुपर्ने भएमा यसमा पर्याप्त सहयोग पुऱ्याउने जनशक्ति सचिवालयमा रहेको पाइएन ।

३.६ संसदीय ओभरसाइट सम्बन्धी अभ्यासमा गर्नुपर्ने सुधार

प्रजातान्त्रिक मुलुकमा जनप्रतिनिधिको हैसियतमा सरकार र सरकारका अंगहरूलाई संसद मार्फत जनता प्रति उत्तरदायी बनाउने, सरकारलाई स्वेच्छाचारी हुन नदिई नागरिक हकअधिकारको संरक्षण गर्न संसदबाट भूमिका खेल्ने, संसदबाट अनुमोदन भएको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटको दायराभित्र सरकारका काम-कारवाहीहरू भइरहेका छन् या छैनन् भनी हेर्ने अधिकार संसदलाई रहेको छ । यसका लागि संसदले प्रधानमन्त्री, मन्त्री, संवैधानिक आयोगका प्रमुख तथा सदस्यहरू र सरकारका सचिव एवं अन्य पदाधिकारी एवं सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिलाई आमन्त्रण गरी सम्बन्धित विषयमा के भएको हो अध्ययन एवं छानविन गरी के गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा निर्देशन समेत दिन सक्दछ । नेपालको संसदले पनि यस किसिमको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य गर्दै आएको भएता पनि संसदीय ओभरसाइटको कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउन देहायको क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ:

१. **ओभरसाइटको अवधारणामा परिचित हुन आवश्यक:** संसदको प्रमुख काममा कानुन बनाउने र ओभरसाइटसम्बन्धी कार्य पनि पर्दछन् । बृहत अर्थमा संसदको कानुन निर्माण सम्बन्धी काम बाहेक संसदका अन्य कार्यहरू संसदीय ओभरसाइट अन्तर्गत पर्दछन् । तर नेपालको सन्दर्भमा संसदीय ओभरसाइटको सैद्धान्तिक पक्ष र यस अन्तर्गतका कार्य एवं संसदीय ओभरसाइटको औचित्यका सम्बन्धमा ज्यादै कम संख्याका सांसदहरूलाई मात्र जानकारी

भएको पाइन्छ । अर्थात्, धेरै सदस्यहरूमा संसदीय ओभरसाइटको वास्तविक अर्थ र यसको अभ्यासका सम्बन्धमा यथोचित जानकारी भएको पाइँदैन । त्यसले सांसदहरू स्वयं, सम्बन्धित संसदीय दल र संसद सचिवालयले ओभरसाइटको अवधारणा के हो र यस अन्तर्गत पर्ने कार्यहरू संसद र संसदीय समितिहरूले कसरी सम्पन्न गर्नु पर्दछ भन्ने सम्बन्धमा नियमित रूपमा संसदीय अनुशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यसैगरी, संसद सदस्यहरूले अन्य देशको संसद र समितिहरूले के कसरी ओभरसाइट गर्दा रहेछन् र त्यसको प्रभावकारिताको सम्बन्धमा पनि अध्ययन अवलोकन गर्नु पर्दछ । अन्य देशको संसदीय अनुभव पनि नेपालको संसदका लागि उपयोगी हुन सक्छ र यसबाट नेपालको संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी अभ्यासलाई थप प्रभावकारी बनाउन अवश्य सहयोग हुनेछ ।

२. **संसद र संसदीय समितिहरूले क्यालेण्डर बनाएर काम गर्नु पर्दछ:** संसद र संसदीय काम-कारवाहीको क्यालेण्डर संस्थागत संसदीय अभ्यासको पहिचान हो । संसारका अधिकांश देशको संसद तथा संसदीय समितिहरूले आफ्ना काम क्यालेण्डर बनाएर गर्ने गर्दछन् । नेपालको संसदीय इतिहासमा क्यालेण्डर बनाएर काम गर्ने गरिएको छैन । यसको कुनै प्रक्रिया छैन । त्यसैले संसदले कति समय कानून निर्माण सम्बन्धी कामका लागि छुट्याउने र कति समय ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यका लागि र कति समय संसद र सांसदका अन्य कामका लागि भन्ने जानकारी हुने गरी कार्यतालिका एवं समय निर्धारण भएमा अन्य कामका साथसाथै संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी काम पनि थप प्रभावकारी हुने थियो ।

३. **संसदमा प्रश्नोत्तरको कार्यक्रम संचालन गरिनुपर्दछ:** संसदको बैठकमा संसद सदस्यहरूले प्रधानमन्त्री लगायत अन्य मन्त्रीहरूलाई सम्बन्धित मन्त्रालयको क्षेत्राधिकार, कामकारवाही एवं प्रगतिका सम्बन्धमा विभिन्न प्रश्न सोध्ने गर्दछन् । सांसदहरूले सोधेका प्रश्नहरूको जवाफ प्रधानमन्त्री र सम्बन्धित मन्त्रीहरूले दिने संसदीय अभ्यासले सरकारलाई वास्तविक अर्थमा संसदप्रति जवाफदेही बनाउने गर्दछ । बेलायत, क्यानडा लगायतका देशमा संसदमा प्रधानमन्त्रीको प्रश्नोत्तरको समयलाई निकै महत्वका साथ हेरिन्छ । प्रधानमन्त्री र मन्त्रीहरू समग्रमा राज्य संचालन र सरकारका विभिन्न मन्त्रालयमा

भइरहेका काम-कारबाहीहरूको विषयमा कति जानकार रहेछन् भन्ने विषयको मापन गरिन्छ । तर नेपालको संसदीय अभ्यासमा २०६३ पछिको अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद र २०६४ पश्चात संविधानसभाले संसदको पनि काम गर्ने भएपछि संसदमा प्रश्नोत्तरको अभ्यास गरिएको छैन । त्यसैले, व्यवस्थापिका संसदमा प्रश्नोत्तरको कार्यक्रम सञ्चालन गरी प्रश्नको माध्यमबाट संसदले गर्ने ओभरसाइटको अभ्यास गरिनु आवश्यक देखिन्छ ।

४. ओभरसाइट सम्बन्धी कामको प्रभाव देखिनु पर्दछ: संसद र समितिहरूले आफ्ना काम र बैठकहरूलाई संख्यात्मक दृष्टिकोणबाट मात्र हेर्नु हुँदैन । यसको प्रभावबाट सरकार र सरकारी निकायको कामकारबाहीमा सुधार हुनु पर्दछ । हुन त कुनै कामको प्रभाव तत्काल देख्न सकिँदैन भन्ने भनाई रहेको छ र यस्तो भनाई सामान्य अवस्थामा सही होला । तर संसद जस्तो माथिल्लो तहबाट गरिने ओभरसाइट सम्बन्धी कामको जिम्मेवारी रहेको संसदीय समितिहरूले कुनै कामको प्रभाव परोस् भन्ने मान्यता राखेर काम गर्ने हो भने यसको सकारात्मक प्रभाव छिट्टै पनि देखिन्छ । अहिले व्यवस्थापिका संसदका धेरै सख्याका समिति बैठकहरूको ज्यादै कम मात्र प्रभाव रहेको भन्ने स्वयं संसद सदस्यहरूको भनाई रहेको छ । त्यसैले संसदका विषयगत समिति सभापति र सदस्यहरू समिति बैठकको संख्यामा भन्दा बैठक र छलफलले पार्नुपर्ने प्रभावमा केन्द्रित हुनु पर्दछ । त्यसैगरी संसदीय सुनवाई विषेश समितिले गर्ने सुनवाई पनि प्रभावकारी नभएको र नरहेको टिप्पणी सुन्ने गरिन्छ । वास्तविक अर्थमा संसदीय सुनवाई भन्दापनि केवल सम्बन्धित व्यक्तिलाई संसदको सुनवाई समिति समक्ष पेश गर्ने सम्मको कारवाही भएको देखिन्छ । संसदीय सुनवाईको परम्पराबाट केही फाइदा लिने हो भने यसको मान्यता के हो भन्नेमा प्रष्ट हुनुपर्दछ । यसो नगर्ने हो भने सुनवाई नगरी केवल संसदका वारेमा अभिमुखिकरणको मात्र स्पष्ट उद्देश्य राखिनु पर्दछ ।

५. संसदीय समितिले गहिरो अध्ययन गरेर मात्र निर्देशन दिनु पर्दछ: संसदीय समितिले सरकारी प्रतिनिधि एवं नागरिक समाजले समितिहरूले कुनै विषयमा गहिरो अध्ययन नै नगरी सरकारी मन्त्रालय वा अन्य निकायलाई यसो गर्नु वा नगर्नु भन्ने निर्देशन दिने गर्दछन् र सोका कारण त्यस्ता निर्देशन कार्यान्वयन हुँदैनन् भनी आरोप लगाउने गरेका छन् । वस्तुतः समितिहरू

अदालत होइनन् । आज्ञा-आदेश जारी गरी काम गराउने न्यायिक हैसियत समितिहरूलाई प्राप्त हुँदैन । संसदीय समितिको उद्देश्य यो होइन पनि । सुपरीवेक्षणको तरिका मिहिन हुनुपर्दछ । यसमा प्रशस्त मेहनत गरिएको देखिनु पर्दछ । यसको उद्देश्य सरकारको जवाफदेहिता माग्ने हुनुपर्दछ ।

समितिले दिएको निर्देशन आमस्तरमा स्वीकारयोग्य हुनुपर्दछ । यस्तो भएमा मात्र तिनलाई लागु गर्ने नैतिक बाध्यता सरकारले अनुभव गर्दछ । सही कुरामा समितिले हस्तक्षेप गर्दा संसदप्रति उत्तरदायी सरकार आत्तिनु पर्ने र दिएको निर्देशन मान्नु पर्ने अवस्था आउँदछ । तर यो हस्तक्षेप भनेको अदालती आज्ञा-आदेश होइन । जबसम्म सरकारउपर संसदीय बहुमतको विश्वास छ, सरकारलाई कसैले हल्लाउन सक्दैन । अतः संसदीय समितिले सरकारलाई निरन्तर सुपरीवेक्षण गर्न प्रभावकारी समिति प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्दछ । तर नेपालमा संसद एवं समितिहरूको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यको प्रभावकारितामा पनि प्रश्न उठ्ने गरेको छ । कतिपय अवस्थामा समितिहरू आफैँले कुनै काम रोक्न सरकारका मन्त्रालय वा निकायहरूलाई दिएका निर्देशन, निर्देशन दिएको केही समयभित्रै सोही समितिले नै सच्याएर काम गर्न फुकुवा गरेको समाचारहरू देखिन्छ । कहिलेकाहीँ सरकारका निकायहरूले संसदीय समितिहरूको निर्देशन पालना नै गर्न नसकिने, व्यवहारिक नभएको भन्दै निर्देशनको वास्ता नगरिकनै पनि काम गर्ने गरेको पाइन्छ । यसो हुनुमा संसदीय समितिले कुनै विषयको पर्याप्त छानविन नगर्नु र कुनै काम गर्न रोक लगाउने निर्देशन दिए पछिका परिणामहरूको गहिरो विश्लेषण नगरी निर्देशन दिने गर्नु हो भन्ने भनाई बौद्धिक समुदायको रहेको छ । पछिल्लो समयमा संसदीय समितिहरूले गहिरो अध्ययन विश्लेषण विना नै निर्देशन दिने अभ्यासमा बढोत्तरी भएको छ, जसले संसदीय समितिहरूले गर्ने ओभरसाइटको मर्मलाई फिका बनाएको छ ।

६. **ओभरसाइट सम्बन्धी संसदीय समितिको कामकारबाहीमा दोहोरोपन हुन नहुने:** संसदीय समितिको सबैभन्दा आलोचना हुने गरेको अर्को विषय कामको दोहोरोपना हो । अर्थात् एकै प्रकृतिको कामका लागि एक भन्दा बढी समितिहरूले काम गर्ने र सम्बन्धित मन्त्री, सचिव, संवैधानिक अंगका पदाधिकारीहरूलाई आमन्त्रण गर्ने होडवाजी नै चल्ने गरेको पनि पाइयो । खासगरी यस्तो दोहोरोपन

अर्थ समिति, जलस्रोत समिति, सार्वजनिक लेखा समिति, विकास समिति, सुशासन समितिको काम-कारवाहीमा हुने गरेको पाइन्छ ।

उदारणका लागि केही समय अगाडि सञ्चार माध्यमका अनुसार संसदको अर्थ समितिले अख्तियारले कुनै जलविद्युत योजना सञ्चालन गर्ने लाइसेन्स खारेज गर्न उर्जा मन्त्रालयलाई दिएको निर्देशनका सम्बन्धमा अख्तियार प्रमुखलाई आमन्त्रण गरी छलफल गर्दा यस्तै प्रश्न उठेको थियो । अख्तियार प्रमुखले पहिलो पटक भएर मात्र आफू अर्थ समितिमा आएको तर विषयवस्तुको हिसाबले आउन नपर्ने जिकिर गरेका थिए । संसदकै जलस्रोत समितिले क्षेत्राधिकार अनुसार उल्लेखित विषय आफ्नो समिति अन्तर्गत पर्ने भनी कुरा राखेको थियो । अख्तियारसँग सम्बन्धित विषय संसदकै सुशासन समिति अन्तर्गत पर्ने भएकोले अख्तियार प्रमुख अन्य समितिमा जान आवश्यक नरहेको लिखितपत्र अख्तियारले संसदको जलस्रोत समितिमा पठाएको समाचार आएको थियो । सुशासन समितिका सभापतिले अख्तियार प्रमुख सुशासन समितिमा मात्र आए हुने, संसदका अन्य समितिमा जान नपर्ने भन्ने भनाई राखेको विषयले त सञ्चार माध्यममा निकै चर्चा पाएको थियो । यसरी समितिहरूमा हुने कार्यक्षेत्र र कामको दोहोरोपन एवं सम्बन्धित पदाधिकारीहरूको टिप्पणीले संसदीय समितिहरूले गर्ने ओभरसाइटलाई निकै कमजोर र हल्का बनाएको छ । यसतर्फ समिति एवं विशेषगरी समिति सभापतिहरूले ध्यान दिनु पर्ने देखिन्छ ।

७. **समितिको ओभरसाइट सम्बन्धी विषय छनोटमा पनि संसदीय समितिले ध्यान दिनु पर्दछ:** कहिलेकाही समितिको काम-कारवाहीहरू व्यक्तिगत रूपमा सांसदका आग्रह पूर्वाग्रहमा भर पर्ने गरेको भन्ने आरोप पनि रहेको छ । अवश्य पनि कार्यक्षेत्रका दृष्टिकोणले संसदीय समितिको कार्यक्षेत्र ज्यादै व्यापक देखिन्छ । तर यसको अर्थ समितिहरूले जुनसुकै विषयमा पनि छलफल गरुन् भन्ने पनि होइन । पछिल्लो समयमा समितिहरूले सदस्यहरूको सम्पर्कमा व्यक्तिगत उजुरीहरू ग्रहण गर्ने र यसलाई समितिको एजेण्डा बनाएर छलफल, छानविन र निर्णय गर्ने अभ्यास पनि हुने गरेको छ । सांसदहरू जनताको प्रतिनिधिहरू भएकोले कुनै नागरिक वा व्यक्तिको समस्या सभासदहरूसँग अवश्य आउँछ, तर यसलाई संसदीय समितिको छलफलको

विषय नै बनाउने अभ्यास गर्ने या नगर्ने तर्फ सोचै पर्दछ । यदि व्यक्तिगत उजुरीहरु पनि संसदीय समितिहरुले छलफल गर्ने हो भने त्यस्ता उजुरीहरु बढेर जानेछन् । यस्तो अवस्थामा संसदीय ओभरसाइटको वास्तविक मर्म विषयान्तर हुने तर्फ सोच्नु पर्दछ ।

व्यक्तिगत निवेदन वा उजुरी ग्रहण गर्ने नै भए पनि त्यसको छनोटको आधार बनाउने तर्फ समितिहरुले ध्यान दिनु पर्दछ र यसलाई संसदको कार्यसञ्चालन नियमावलीमा व्यवस्थित गर्नु उपयुक्त हुन्छ । अन्यथा संसदीय समितिहरु सरकारका कामकारवाहीकोओभरसाइट गर्ने जनप्रतिनिधिमूलक संस्था नभई व्यक्ति-व्यक्तिको उजुरी सुन्ने प्रशासनिक एकाइ जस्तो हुन सक्दछ ।

८. **समितिको बैठकमा सदस्यहरुको उपस्थिति र सार्थक छलफलमा ध्यान दिइनु पर्दछ:** ओभरसाइट सम्बन्धी कुनै विषयमा छलफल गर्दा अधिकांश समितिहरुको बैठकमा समितिकै सदस्यहरुको उपस्थिति ज्यादै न्यून हुने गरेको विषय सञ्चार माध्यममा आएको पाइन्छ । समितिहरुले कुनै विषयमा छलफल गर्न सरकारका धेरै मन्त्रालयका सचिव एवं पदाधिकारीलाई आमन्त्रण गर्ने तर समितिहरुकै सदस्यहरु ज्यादै कम उपस्थित हुँदा छलफलको विषयलाई स्वयं सांसदहरुले नै महत्व नदिएको भन्ने अर्थ लाग्दछ । यसबाट प्रक्रियागत उपलब्धि आउँदैन । त्यसैगरी समितिका सदस्यहरुले छलफलमा रहेको विषयमा आफ्नो धारणा राख्दा र सम्बन्धित मन्त्री अथवा पदाधिकारीलाई कुनै जिज्ञासा वा प्रश्न राख्दा ज्यादै विषयान्तर हुने गरेको देखिएको छ । छलफलमा सदस्यहरुको न्यून सहभागिता र विषयान्तरले पनि संसदीय समितिहरुले गर्ने ओभरसाइट सम्बन्धी प्रक्रियाको प्रभावकारितामा असर गरेको छ । यसतर्फ पनि समितिका सदस्य र सभापतिहरुले सोच्न र सुधार गर्नुपर्ने नै देखिन्छ ।

९. **संसदीय समितिहरुले गर्ने स्थलगत भ्रमणको औचित्य पुष्टि हुनुपर्दछ:** ओभरसाइट सम्बन्धी कामका सिलसिलामा संसदीय समितिले आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गत पर्ने विषयमा स्थलगत अध्ययन गर्नुपर्ने भएमा भ्रमण गर्न सक्दछन् र गर्ने प्रचलन पनि छ । पछिल्लो समयमा काठमाण्डौ बाहिर गरिने संसदीय स्थलगत भ्रमणमा वृद्धि भएको र यस प्रकारका भ्रमणहरु खर्चिलो हुने

गरेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा स्थलगत भ्रमण गर्दा समितिले सम्बन्धित सरकारी निकायको तर्फबाट पनि आतिथ्यता अपेक्षा गर्ने हुनाले समग्रतामा संसदीय भ्रमणहरू निकै खर्चिलो भएको महसुस हुने गरेको छ । केही समय यता संसदीय ओभरसाइट अन्तर्गत गरिने स्थलगत भ्रमण सरकारी निकायहरूले गर्ने सामान्य फलो अप एवं नियमित अनुगमन भ्रमण जस्तो हुने गरेको देखिन्छ । कतिपय संसदीय भ्रमणहरू माननीय सदस्यहरूको व्यक्तिगत कारणले पनि तय गरिन्छ भन्ने भनाई रहेको छ । त्यसैले संसदीय समितिहरूले गर्ने स्थलगत भ्रमणको औचित्य समितिहरूले सार्वजनिक रूपमा नै पुष्टि गर्नुपर्दछ ।

सामान्यतया संसदीय समितिहरूले कुनै काम प्रत्यक्ष हेर्ने अथवा अवलोकनमा जानुभन्दा, पहिले त्यस्तो काम समग्र रूपमा संसदले स्वीकृत गरेको नीति, कार्यक्रम र बजेट अनुसार मितव्ययी र प्रभावकारी ढंगले भइरहेको छ, छैन भनी सम्बन्धित पदाधिकारीहरूलाई समितिको बैठकमा आमन्त्रण गरी छलफल गर्ने अभ्यास गरिनु पर्दछ । अर्थात्, सामान्य अवस्थामा संसदीय स्थलगत भ्रमण नगर्ने तर्फ संसदीय समितिहरूले ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

१०. **संसदीय ओभरसाइटका सम्बन्धमा सरकारको सकारात्मक सोचाई र संवेदनशिलता आवश्यक:** सामान्यतया कुनै काम गर्ने निकाय र त्यस कामको जाँच, अनुगमन, सुपरीवेक्षण गर्ने निकाय बीचको सम्बन्धमा कहीं न कहीं भिन्नता रहन्छ । यस्तो भिन्नता त्यस्तो कामप्रति उपरोक्त निकाय जवाफदेही तथा उत्तरदायी हुनुपर्ने विषय संविधान र कानुनमा नै उल्लेख भए पनि रहेको देखिन्छ । सरकार, संसद प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी हुन्छ भनेर वा लेखेर मात्र भएन । सरकार र यस अन्तर्गतका निकायहरूले संसद र संसदीय समितिहरूले माग गरेको सूचना एवं कागजात समयमै उपलब्ध गराउनु पर्दछ । संसद र संसदीय समितिहरूमा उपस्थित भएर सरकारका मन्त्रीहरूले दिएको अश्वासनहरू पूरा गर्ने काम गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी, संसदीय समितिहरूले दिएका निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने अग्रसरता मन्त्रीले देखाउनु पर्दछ । संसद सदस्य हुँदा समितिमा धेरै कुरा उठाउने र स्वयंसदस्य नै मन्त्री भएपछि सोही विषयमा संसदीय समितिको निर्देशन पालन गर्नेतर्फ कुनै चासो नदिएको भन्ने आरोप पनि अन्य सदस्यहरूले लगाउने गरेको पाइन्छ । संसद, आफैमा

कार्यान्वयनकारी संस्था होइन, कार्यान्वयनको काम सरकारको हो । त्यसैले, संसद र संसदीय समितिको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यको प्रभावकारिताको लागि सरकारको सकारात्मक सोच र सहयोग आवश्यक छ ।

११. **समिति सचिवालयको क्षमता अभिवृद्धि गरिनु पर्दछ:** संसदीय ओभरसाइटलाई प्रभावकारी बनाउन संसद सचिवालयले समिति सचिवालयमा दक्ष जनशक्ति, पूर्ण रुपमा कम्प्यूटराइज्ड प्रणाली, इन्टरनेटको माध्यमबाट आवश्यक सूचनाहरु संकलन गर्नसक्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । अहिले सचिवालयको जनशक्ति र पूर्वाधार परम्परागत शैलीमा समिति बैठकहरु सञ्चालन गर्न मात्र पनि पर्याप्त देखिँदैन । अवलोकनका क्रममा समिति सचिवालयहरुमा आधुनिकता एवं स्तरीयता देखिएन । अहिले भइरहेको पूर्वाधार र जनशक्तिले विषयगत समिति अन्तर्गत रहेका सम्पूर्ण मन्त्रालयहरु, संवैधानिक निकाय र सुशासन, मानव अधिकार, उपभोक्त हित जस्ता ज्यादै व्यापक विषयहरुमा सरकारले गरेका काम-कारबाहीहरुको ओभरसाइट गर्न संसद सचिवालयले गुणात्मक सहयोग गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

यसैगरी, समिति सचिवालयमा कार्यरत कर्मचारीहरुले संसदीय ओभरसाइटमा केन्द्रित भएर कुनै राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय तालिम एवं प्रशिक्षण लिएको पनि पाइएन । त्यसैले जनशक्तिको पुनर्ताजिकरण र नयाँ कर्मचारी भर्ना गर्दा समितिको कार्यक्षेत्र अनुसारको जनशक्ति भर्ना गर्नेतर्फ पनि सचिवालयले योजना बनाउनु पर्ने देखिन्छ । संसद र समिति सचिवालयको पूर्वाधारको आधुनिकीकरण तर्फ संसद सचिवालयले प्रशस्त काम गर्नुपर्ने तर्क संसद सदस्यहरुको रहेको छ । संसदीय ओभरसाइटको प्रभावकारिताका लागि समिति सचिवालयमा कार्यरत जनशक्ति र पूर्वाधारका सम्बन्धमा समिति सभापति र सदस्यहरु सन्तुष्ट रहेको पाइएन ।

भाग ४ निष्कर्ष

कानून निर्माण र ओभरसाइट कुनै पनि देशको संसदका आधारभूत कार्यहरु हुन् । यसका अतिरिक्त संसदीय शासन प्रणालीमा संसदले सरकारको गठन र बजेट पनि पारित गर्दछ । जनताबाट निर्वाचित हुने भएकोले संसद र यसका सदस्यहरुले राज्य संचालनका लागि जनताको प्रतिनिधित्व गर्नु पर्दछ । राज्यका प्रमुख तीन अंगको शक्ति बाँडफाँटको सन्दर्भमा राज्यलाई आवश्यक पर्ने कानून निर्माण गर्ने पूर्ण अधिकार संसदलाई रहन्छ । जनप्रतिनिधिको हैसियतमा सरकारलाई संसदप्रति उत्तरदायी बनाउने कार्य पनि संसदले आफ्नो ओभरसाइट कार्य अन्तर्गत गर्दछ । यसैले संसदको कानून निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यलाई सर्वाधिक महत्वपूर्ण मानिन्छ । यी कार्यहरुलाई प्रभावकारी बनाउन संस्थागत रुपमा संसद र व्यक्तिगत रुपमा सांसदहरुले प्रभावकारी रुपमा भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको संसदीय इतिहास त्यति लामो छैन । त्यसमा पनि प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली अन्तर्गतको संसदीय इतिहास गणना गर्दा समग्रमा दुई दशक मात्र पार गरेको अवस्था छ । यसमा पनि संसद बारम्बारको राजनीतिक अस्थिरताको सिकार हुने गरको छ । त्यसैले, नेपालको संसदीय अभ्यासले संस्थागत रुप लिन सकेको छैन । पछिल्लो ७ वर्षमा संविधानसभा र संसद दुई भूमिका भएको एउटै संस्था र प्रतिनिधिहरु भएकोले संसदको अधिकांश समय संविधान निर्माण र सरकार परिवर्तनको एजेण्डामा अल्झिएको छ । नेपालको संसद, कानून निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यहरुमा केन्द्रित हुन सकेको देखिँदैन । व्यक्तिगत रुपमा पनि ज्यादै थोरै संसद सदस्यहरु मात्र कानून निर्माण अर्थात् विधेयक माथिको दफावार छलफलमा सार्थक रुपमा भाग लिने गरेको पाइन्छ । संसदीय प्रणालीमा धेरै विधेयकहरु सरकारले प्रस्तुत गर्ने तथा संसद सदस्यहरुको गैरसरकारी विधेयक प्रस्तुत गर्ने अभ्यास अति न्यून रहेको कारण कानूनको वास्तविक निर्माता त सांसद भन्दा सरकार पो हो कि भन्ने भान पर्ने गरेको पाइन्छ । प्रक्रियागत कमजोरी एवम् सहभागिताको अभावमा यस्तो हुन गएको हो ।

संसदीय ओभरसाइट सम्बन्धी कामलाई सरकारले आफ्ना कामकारवाहीको लागि संसदको अंकुश अर्थात अनावश्यक बाधा अवरोधको (पार्लियामेन्टरी अब्स्ट्याकल) रूपमा लिने गरेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ संसद सदस्यहरूले संसदीय ओभरसाइटलाई सरकारलाई संसद र जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने माध्यम भन्दा संसदीय राजनीतिक प्रचारबाजी (संसदीय पोलिटिकल ग्ल्यामर) को रूपमा लिने गरेको पाइन्छ ।

यसै सन्दर्भमा, नेपालको संसदको कानून निर्माण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य र प्रक्रियाहरूमा केन्द्रित भएर तयार गरिएको यस पुनरावलोकनमा सरकारबाट संसदमा प्रस्तुत गरिने विधेयकको सरकारी तहमा गरिने कानूनको तर्जुमा अर्थात विधेयक मस्यौदाको सरकारी चरणमा रहेका चुनौतिहरूको ध्यानाकर्षण, कानून निर्माणको संसदीय चरण अर्थात संसदमा गरिने विधेयक माथिको सैद्धान्तिक एवं दफावार छलफल र संसदको ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यमा गरिनपर्ने सुधारका लागि अगाडि सारिएका सुझावहरूले संसदीय कामकारवाहीलाई थप प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्नेछ, भन्ने निष्कर्ष संसद बाहिरबाट संसद र संसदीय काम-कारवाहीको नियमित रूपमा अवलोकन, अध्ययन एवं अनुसन्धान गरिरहेको यस नेपाल कन्स्टिट्युसन फाउण्डेसनको निष्कर्ष रहेको छ ।

नेपालमा कानूनको तर्जुमा प्रक्रियाको संक्षिप्त सिंहावलोकन

१. कानून तर्जुमाको परिचय

संकुचित अर्थमा कानूनको तर्जुमा भन्नाले ऐनको मस्यौदा गर्ने कार्यलाई बुझिन्छ भने विस्तृत अर्थमा संविधान, ऐन, अध्यादेश, नियम, विनियम आदेश आदि सबै विधायिकी औजार (लेजिस्लेटिभ इन्स्ट्रुमेण्ट्स) मस्यौदा गर्ने कार्य सम्भन्धनु पर्छ । राज्यको नीतिलाई कानुनी भाषामा रूपान्तरण गर्ने कार्यलाई कानूनको तर्जुमा भनिएको छ ।

ब्ल्याक्स ल डिक्सनरीमा कानूनको तर्जुमालाई “कानुनी दस्तावेजहरु तयार गर्ने अभ्यास, प्रविधि तथा क्षमता - जस्तो ऐन, नियम, विनियम, करार तथा इच्छापत्र - जसले व्यक्ति वा कानुनी निकायहरु अधिकार, कर्तव्य, दायित्व तथा प्राप्तिको अधिकार (एन्टाइटिलमेण्ट्स) लाई उल्लेख गर्दछ - लाई जनाउँछ” भनिएको छ । त्यसैगरी ओ.इ.सि.डी. ले यसलाई नयाँ नीतिहरुलाई कानूनका रूपमा ढाल्ने उचित कानुनी स्वरूप वा तौरतरिकाका रूपमा परिभाषित गरेको छ, जुन गरिसकेपछि मात्र कानून निर्माण कार्य सम्पन्न हुन जान्छ ।

भारतका व्यावसायिक तर्जुमाकार बी.आर. आत्रेले कानूनको तर्जुमालाई वर्षौंको अनुभवबाट आर्जित हुने क्षमताका रूपमा हेरेका छन् । यो ठूलो श्रम र मेहनतबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । कानूनको तर्जुमा विज्ञान र कला दुवै हो । यसका दुवै पक्ष हुन्छन् । तर्जुमासँग सम्बन्धित केही सिद्धान्तहरु पनि कायम रहेकाले यो विज्ञान पनि हो । त्यसैगरी कानूनको तर्जुमा गर्नको लागि विशेष रूपमा भाषाको ज्ञान, तर्जुमाको सीप र लेखन कला पनि आवश्यक पर्ने भएकोले मूलतः यो कला पनि हो ।

कानूनको तर्जुमा गर्दा सरलता, संक्षिप्तता (सकेसम्म कम शब्दको प्रयोग), एकरूपता, सोभोगरी व्यक्त गरिएको, सहज भाषा, बुझिने शब्दावली, व्यवस्थितता, अनावश्यक कुराहरु नभएको तथा अस्पष्ट कुराहरु नराखिकन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता छ । यस्ता सिद्धान्तहरुलाई आत्मसात गर्दै देशको संविधान र संवैधानिक कानून तथा विद्यमान अन्य कानूनको ज्ञान, निर्माण गर्न लागेको कानूनको आर्थिक सामाजिक पक्ष, हातमा आएको तर्जुमाको विषयप्रति पर्याप्त रुचि र दृष्टिकोण, तर्जुमाको विषयसँग सम्बन्धित,

प्रतिपादित नजीर, विश्लेषणात्मक सोच र शैली, आलोचना सुन्ने धैर्यता र परिमार्जन गर्ने ग्रहणशिलता जस्ता व्यवहारिक पक्षहरूलाई समेत ध्यान दिनु पर्ने आवश्यकता रहन्छ ।

२. नेपालमा कानून तर्जुमाको ऐतिहासिक विकासक्रम

कानूनको निर्माण भनेको राज्यको व्यवस्थापिकीय अधिकारको प्रयोग गर्ने अवस्था हो । नेपाल राज्यको इतिहास निकै प्राचीन भए जस्तै कानून तर्जुमाको इतिहास पनि निकै लामो रहेकोमा विवाद छैन । नेपालमा कानून निर्माणको इतिहास खोज्दै जाँदा इमान सिंह चेमजोङ्गको किराती मुन्धुमसम्म पुग्न सकिन्छ । यसलाई कानूनशास्त्र भन्दा पनि बढी धर्मशास्त्रको रूपमा लिइएको छ । तर त्यसलाई कानूनकै रूपमा पालना गरिएको भन्ने भनाई छ । लिपि र लेखनकलाको विकास नभएको उक्त समयमा उक्त मुन्धुमको संरचना र ढाँचाबारे धेरै भन्न सकिने अवस्था छैन । उक्त मुन्धुमको मौलिक स्वरूप आजसम्म पनि उपलब्ध छैन ।

त्यस पश्चातको लिच्छवीकालमा पनि हिन्दु धर्मशास्त्र नै कानूनको रूपमा रही आएको पाइन्छ । लिपिको क्रमशः विकास भए पनि लिपिलाई कागजमा उतार्ने प्रणालीको विकास नभएको उक्त समयमा अलग कानूनको निर्माण हुने अवस्था पनि थिएन ।

तेह्रौँ शताब्दिमा स्थापित मल्लवंश उदयपछिको नेपालमा कानून तर्जुमाको दृष्टिले केही विकास सुरु भएको देखिन्छ । किनकी राजा जयस्थिति मल्लले वि.सं. १४३७ तिर पाँच जना ब्राम्हणहरूलाई लगाएर मानव न्यायशास्त्र नामक नेपालको पहिलो संहिताबद्ध कानुनी तथा सामाजिक संहिता जारी गरेका थिए । संरचनागत दृष्टिबाट हेर्दा पहिलो क्रममा मानव न्याय शास्त्र निर्माण गर्नुको उद्देश्य र कारण, दोस्रो क्रममा दफा नं. र शीर्षक तथा तेस्रो क्रममा उपदफा नं. र शीर्षक राखिएको देखिन्छ । यसरी आधुनिक तर्जुमाका कतिपय मान्यताको अवलम्बन यो पहिलो संहिताले गरेको थियो । विषयबस्तुको दृष्टिले जग्गा किनवेच, नापी, अर्थदण्ड, लेनदेन र कर्मकाण्ड सम्बन्धी नियमहरू मानव न्याय शास्त्रमा समेटिएका थिए । मल्लकालकै अर्का सुधारवादी राजा महिन्द्र मल्लले पनि थिति बाँधेका थिए भन्ने तथ्य इतिहासमा लेखिए पनि सोको अभिलेख र संरचना भने फेला परेको छैन ।

मध्यकालमा नै गोरखाका राजा राम शाहले २६ थिति बाधेर ठुलो न्यायिक सुधार गरेका थिए । राम शाहले जारी गरेको थितिमा विषय प्रवेश राखी प्रथमदेखि छबिसौ थिति भनी दफा नं राखिएको थियो भने सर्वसाधारणले बोलीचालीमा प्रयोग गर्ने साधारण भाषाको प्रयोग गरिएको थियो । राम शाहले बाधेको थितिमा खासगरी नाप तौल, कुलो पैनी, गौचरण, रुख रोप्ने र दण्ड राजाले नै दिने जस्ता विषयहरु समेटिएका थिए ।

पृथ्वीनारायण शाहले वि.सं. १८२५ मा नेपालको एकिकरण गरी आधुनिक नेपाल राज्यको स्थापना गरेपछि कानूनको पनि एकिकरण गर्ने, नेपाल भर लागु हुने गरी केन्द्रबाट सवाल, सनद र इस्तिहारको रूपमा कानून जारी गर्ने परिपाटी शुरु गरेको पाइन्छ । अधिकांश समय राजनीतिक एकिकरणमा बितेकोले पृथ्वीनारायण शाहको पालामा जयस्थिति मल्लले जारी गरेको मानव न्याय शास्त्र र राम शाहका थितिलाई नै निरन्तरता दिएको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहबाट दिव्य उपदेश मार्फत केही कानुनी बन्दोबस्त गर्दै विगतमा जयस्थिति मल्लले जारी गरेको मानव न्याय शास्त्र र रामशाहका थिति आफूले अध्ययन गरेको र समयले साथ दिएमा यस्ता १२ हजार थिति बाध्ने अभिलाषा रहेको मनसाय व्यक्त भएको देखिन्छ ।

श्री ५ गिर्वाणयुद्धका पालामा वि.सं. १८५९ मा जारी भएको कपर्दारी सवाल र श्री ५ राजेन्द्रको पालामा वि.सं. १८८५ मा जारी भएको सवाललाई हेर्दा संरचनाको दृष्टिबाट सवालमा क्रमशः राजाको प्रशस्ती, अख्तियारी दिएका व्यक्ति, दफा शीर्षक सहित विषयवस्तु, जारी गरिएको मिति समेटिएको पाइन्छ । शाहकालमा सवाल, सनद, रुक्का र इस्तिहारको रूपमा कानून जारी गर्ने गरिएको भए पनि व्यवस्थित रूपमा तर्जुमाको कार्य भएको पाइँदैन । यी सबै कानूनको स्वरूपमा स्पष्ट भिन्नताको अभाव, भाषागत एकरूपताको कमी, संरचना र ढाँचामा एकरूपताको अभाव जस्ता समस्या रहेको देखिन्छ ।

वि.सं १९१० साल देखि वि.सं २००७ साल सम्म नेपालमा राणाहरुको सक्रिय शासन रहेको बेला संहिताबद्ध मुलुकी ऐन, सवाल, सनद, इस्तिहार र संवैधानिक कानून समेत जारी भएको देखिन्छ । श्री ३ महाराज जंगबहादुरको बेलायत यात्रा पछि कौशल नामक कानून आयोगको स्थापना गरी कानूनको एकीकरण र संहिताकरण गर्न लगाइएको थियो । वि.स.१९१० मा श्री ५ कै लालमोहरबाट स्वीकृत भई जारी भएको मुलुकी सवालमा प्रशस्ती, पाँच भाग र सो अन्तर्गत विभिन्न महल, उपमहल, दफाहरु, खण्ड र तपसिल

तथा दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्थालाई टेबुल बनाएर प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । मुलुकी सवाल संशोधन गर्ने अधिकार भने श्री ३ राणा प्रधानमन्त्रीलाई दिएको पाइन्छ । नयाँ अड्डा अदालत स्थापना गर्न परेमा, राज्यको अधिकार कसैलाई सुम्पन वा अधिकार प्रत्यायोजन गर्न परेमा राणा प्रधानमन्त्रीबाट सनदहरु जारी गरिन्थ्यो । विभिन्न समयमा जारी गरिएको सनदबीच ढाँचामा एकरूपता थिएन । कार्यकारी आदेशको रूपमा जारी गरिने कानूनलाई इस्तिहार भनिने प्रचलन थियो । इस्तिहारमा कसैको पनि प्रशस्ती राखिएको पाइँदैन ।

उक्त समयमा जारी भएका संवैधानिक कानूनलाई हेर्दा वि.सं.२००४ को बैधानिक कानून र वि.सं २००७ को अन्तरिम शासन विधानको सन्दर्भ आउँछ । बैधानिक कानून तर्जुमा गर्न श्री ३ पद्म शमशेरले वि.सं.२००४ जेष्ठ १२ गते एक सात सदस्य रहेको कानुनी सुधार समिति बनाएका थिए । उक्त समितिमा भारतबाट भिकाइएका प्रकाश गुप्ता सहितका चार जना र पद्म शमशेरका तीनजना प्रतिनिधि थिए । बेलायत र भारतमा अवलम्बन गरिएको आधुनिक कानून तर्जुमाको शैली यसमा प्रयोग भएको छ । यसमा प्रस्तावना, प्रशस्ती, ६ भाग र ६८ धारा र केही फेहरिस्त (अनुसूची) रहेको देखिन्छ । तर वि.सं २००७ साल चैत्र १७ गते मन्त्रिपरिषदबाट पारित भई श्री ५ त्रिभुवनबाट जारी भएको नेपाल अन्तरिम शासन विधान, २००७ कसरी तर्जुमा भयो भन्ने स्पष्ट छैन । यसमा तर्जुमाको दृष्टिले मिलाउनु पर्ने धेरै कुराहरु संशोधनबाट परिमार्जित हुँदै आएको देखिन्छ ।

वि.सं २०१३ सालमा कानूनको तर्जुमा गर्ने मुख्य जिम्मेवारी सहित कानून विभागको (हालको कानून मन्त्रालय) स्थापना भएपछि कानून तर्जुमाको कार्य आधुनिक र व्यवस्थित हुँदै आएको देखिन्छ । तर नेपालको कानून तर्जुमाको कार्यमा अबै पनि धेरै सुधारको खाँचो छ ।

३. सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायबाट अवधारणा पत्रको तयारी

कानून निर्माण प्रक्रिया मुलुकमा विद्यमान शासकीय स्वरूपमा निर्भर गर्दछ । राष्ट्रपति शासन प्रणाली र संसदीय शासन प्रणालीमा ऐन निर्माण प्रक्रियामा केही आधारभूत भिन्नता छ । राष्ट्रपति शासन प्रणालीमा कानून निर्माणमा विधायिका कसैप्रति निर्भर रहँदैन । संसदीय शासन प्रणालीमा कानून निर्माण गर्दा विधायिका कार्यपालिका प्रति निर्भर रहनु पर्ने बाध्यता रहन्छ । संसदीय प्रणालीमा कानून तर्जुमाका देहायका चरण हुन्छन्:

- मस्यौदा गर्नु पूर्वको चरण
- मस्यौदा गर्दाको चरण
- मन्त्रालयगत चरण
- संसदीय चरण

यहाँ कानून तर्जुमाको संसदीय चरण समेटिएको छैन । केवल मस्यौदा गर्नुपूर्वको चरण, मस्यौदाको चरण र मन्त्रालयगत चरणलाई समेटेर छलफल गर्ने प्रयास गरिएको छ । विधेयक कानून निर्माणको प्रारम्भिक दस्तावेजको रूपमा रहेको हुन्छ । यसलाई विषयवस्तुको आधारमा अर्थ विधेयक र सामान्य विधेयक; प्रस्तुतकर्ताको आधारमा सरकारी र गैरसरकारी विधेयक तथा तात्पर्य वा प्रयोजनको आधारमा मूल विधेयक, आश्रित विधेयक, संसोधन विधेयक, सहिताकरण विधेयक, अध्यादेश प्रतिस्थापन विधेयक, म्याद थप विधेयक र संविधान संशोधन विधेयक आदि विभिन्न रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

संविधानले अर्थ विधेयक, नेपाली सेना, सशस्त्र प्रहरी, नेपाल प्रहरी लगायत सुरक्षासँग सम्बन्धित विधेयक सरकारी विधेयकको रूपमा मात्र प्रस्तुत गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । सरकारी विधेयकको तर्जुमा सम्बन्धमा नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०६९ तथा नेपाल सरकार (कार्यसम्पादन) नियमावली, २०६४ ले कार्यविधिगत प्रष्टता गरेको छ ।

विद्यमान ऐनलाई खारेज गरी नयाँ ऐन बनाउनु पर्ने भएमा वा नयाँ विषयमा ऐन बनाउनु पर्ने भएमा वा नयाँ विषयमा अध्यादेश जारी गर्नु पर्ने भएमा विषयसँग सम्बन्धित मन्त्रालयले यसको अवधारणा पत्र निर्माण गरी कानून तथा न्याय मन्त्रालयको सहमति लिई सिद्धान्त स्वीकृतिको लागि मन्त्रपरिषदसमक्ष प्रस्ताव पेश गर्नुपर्ने हुन्छ । विगतमा नयाँ कानून निर्माणको लागि सिद्धान्त स्वीकृतिको लागि कानून मन्त्रालयको सहमति लिँदा र मन्त्रपरिषदमा प्रस्ताव पेश गर्दा कानून निर्माण गर्नुपर्नाको कारण, आवश्यकता, कानूनले हासिल गर्न खोजेको उद्देश्य, विद्यमान कानून संशोधन गरेर उक्त उद्देश्य पूरा हुन नसक्ने ठोस आधार नै स्पष्ट नगरिने र केवल एउटा सामान्य मस्यौदा संलग्न हुने परिपाटी रहेकोमा मन्त्रपरिषदको मिति २०७१ भदौ १३ को निर्णयले अवधारणा पत्र तयार गर्दा स्पष्ट हुनु पर्ने ढाँचा नै स्वीकृत गरी लागु गरेको छ ।

उक्त ढाँचामा देहायका १२ वटा बुँदाहरू समेटिएका छन्:

- ऐन बनाउनु पर्ने आवश्यकता: संवैधानिक कारण, अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व, सर्वोच्च अदालतको आदेश, सरकारको नीति तथा कार्यक्रम, अन्य कुनै कारण भए सो उल्लेख गर्नुपर्ने;

- बनाउन प्रस्ताव गरिएको ऐनबाट हासिल गर्न खोजिएका उपलब्धिहरु;
- प्रस्तावित विषयमा मौजुदा कानुन (ऐन, नियम, आदेश) भएमा सोको विवरण,
- मौजुदा कानुनमा संशोधन गरी वाञ्छित उपलब्धि हासिल हुन नसक्ने भएमा सोका कारणहरु;
- प्रस्ताव गरिएको विषयमा सरकारले कुनै विशेष नीति स्वीकृत गरेको भएमा उक्त नीति निर्धारणको न्यायोचित, क्रमिक वृद्धि वा मिश्रित विधि मध्ये कुन विधिबाट भएको हो, सो विषय;
- कानुनको मस्यौदा गर्ने क्रममा छलफल गर्ने प्रयोजनको लागि नीति निर्माणमा संलग्न हुने प्रमुख पदाधिकारीको नाम उल्लेख गर्नुपर्ने;
- प्रस्ताव गरिएको विषयका सम्बन्धमा अन्य मुलुकमा कुनै कानुन बनेको वा कुनै अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले नमुना कानुन बनाएको भए त्यस्तो मुलुक, संस्था र त्यस्तो मुलुक वा संस्थाले बनाएको कानुनको नाम;
- प्रस्तावित विषयमा कुनै निकायबाट अध्ययन तथा अनुसन्धान भई कानुन निर्माण सम्बन्धमा कुनै सुझाव दिएको भए त्यसको संक्षिप्त व्यहोरा;
- प्रस्तावित कानुन कार्यान्वयन गर्न आर्थिक व्ययभार पर्ने भएमा अनुमानित वार्षिक व्ययभार;
- प्रस्तावित कानुन कार्यान्वयन गर्न थप संरचना आवश्यक पर्ने वा नपर्ने;
- प्रस्तावित कानुन निर्माण गर्न कुनै निकायको परामर्श, सहमति लिनु पर्ने वा नपर्ने, परामर्श वा सहमति लिनु पर्नेमा सो निकायबाट परामर्श वा सहमति प्राप्त भए वा नभएको विषय;
- प्रस्तावित कानुनमा समावेश गर्न खोजिएका मुख्य मुख्य विषयहरु ।

उक्त ढाँचा बमोजिमको अवधारणापत्र सहित सहमतिको लागि कानुन तथा न्याय मन्त्रालयमा आएकोमा नयाँ ऐन निर्माण गर्न आवश्यक भएको, त्यसो गर्नु संविधान अनुकूल र नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व अनुकूल हुने देखिएमा कानुन मन्त्रालयले सहमति प्रदान गर्दछ भने विद्यमान कानुनमा संशोधन नै गरेर आवश्यकता पूरा हुने वा कानुन निर्माण गर्नु संविधान प्रतिकूल हुने भएमा सहमति प्रदान गर्दैन । कानुन तथा न्याय मन्त्रालयले सहमति दिएमा सम्बन्धित मन्त्रालयले त्यस्तो नयाँ ऐन निर्माणको लागि सैद्धान्तिक स्वीकृतिको लागि मन्त्रिपरिषद समक्ष प्रस्ताव पेश गर्दछ ।

४. मन्त्रिपरिषदबाट सिद्धान्त स्वीकृत भएपछिको तर्जुमा प्रक्रिया

नेपाल सरकारको कार्यविभाजन नियमावली, २०६९ र कार्य सम्पादन नियमावली, २०६४ ले मन्त्रिपरिषदबाट सिद्धान्तिक स्वीकृति दिएका विषयको विधेयक तर्जुमा गर्ने एकलौटी अधिकार कानून तथा न्याय मन्त्रालयलाई प्रदान गरेको छ। यसो भएता पनि व्यवहारमा सम्बन्धित मन्त्रालयले दातृ संस्थाको सहयोग वा आफ्नै आन्तरिक स्रोतको प्रयोग गरेर विशेषज्ञ सहितको सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधि रहेको एक कार्यदल वा समिति बनाई वा नेपाल कानून आयोगको विशेषज्ञ सहयोग लिई विधेयकको प्रारम्भिक मसौदा तयार गरी तर्जुमा सहमतिको लागि कानून तथा न्याय मन्त्रालयमा पठाउने प्रचलन रहेको छ। कानून मन्त्रालयले उक्त मस्यौदालाई नै आधार बनाई काम गर्न वा नयाँ मस्यौदा बनाउन पनि सक्दछ।

५. कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट तर्जुमाको सुरुवात

विधेयक तर्जुमा गर्ने एकलौटी अधिकार कानून तथा न्याय मन्त्रालयको नै भएकोले यसको लागि मन्त्रालयमा दुई वटा तर्जुमा महाशाखा र ५ वटा तर्जुमा शाखाको व्यवस्था गरिएको छ। मन्त्रालयको तर्जुमा महाशाखा तथा शाखाहरुमा उपलब्ध भएसम्मका अनुभवी तर्जुमाकारहरु कार्यरत रहेको पाइन्छ। कुनै पनि विषयमा तर्जुमा सहमतिको लागि फाइल प्राप्त भएपछि कानून मन्त्रालयले नयाँ ऐन भएमा म.प.स. बाट सिद्धान्त स्वीकृति भए वा नभएको, मन्त्रीस्तरीय निर्णय भइ आए वा नआएको, संविधान वा कानून बमोजिम अन्य निकाय वा मन्त्रालयको सहमति लिनु पर्नेमा लिए वा नलिएको, संशोधन विधेयक भएमा विद्यमान व्यवस्था, प्रस्तावित संशोधन र सोको कारण र औचित्य स्पष्ट हुने तीन महले विवरण संलग्न भए वा नभएको कुराको प्रारम्भिक जाँच गरी सबै प्रक्रिया पूरा भएको देखिएमा तर्जुमाको कार्य सुरुवात गर्दछ।

तर्जुमाकारले सर्वप्रथम विधेयकको योजना (लेजिस्लेटिभ स्किम) को विकास गरी, संवैधानिक सीमा, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तको सीमा र आत्मनियन्त्रित सीमालाई मनन गरी स्पष्ट नभएका कुराहरुमा नीति निर्माणमा संलग्न मन्त्रालयका पदाधिकारीसँग सम्पर्क र अन्तरक्रिया गरी तर्जुमा कार्यलाई अधि बढाउने गर्दछन्। तर्जुमाको कार्य एक व्यवसायिक र विशेषज्ञ कार्य भएकोले जनताको हितलाई केन्द्रविन्दुमा राख्ने, सबैलाई सन्तुलित व्यवहार गर्ने, अनावश्यक दवाव र प्रभावबाट मुक्त भई तटस्थता कायम राख्ने, कानून निर्माणमा जनसहभागिता कायम गर्न

सरोकारवाला र विषय विशेषज्ञसँग अन्तरक्रिया र परामर्श समेत गरी तर्जुमाकारले विधेयकको मस्यौदा तयार पार्ने गर्दछन् ।

विधेयकको भाग वा परिच्छेद विभाजन गरी देशले अवलम्बन गर्दै आएको ढाँचा र संरचना अनुकुल हुने गरी प्रस्तावना, प्रारम्भिक औपचारिक विषयहरूको लगत्तै महत्वपूर्ण विषयलाई क्रमशः दफा शीर्षक दिँदै अघि बढ्नु पर्छ । निर्माण भएको मस्यौदामाथि सहकर्मीहरू बीच पनि व्यापक छलफल गरी अन्तिम रूप प्रदान गरिन्छ ।

६. विधेयकको विषयवस्तु र कानून तथा न्याय मन्त्रालय बीचको अन्तरसम्बन्ध

तर्जुमाकार नीति निर्माता नभई नीति निर्माणको सहजकर्ता मात्र भएकोले कानून निर्माणको विषयवस्तु बुझ्ने सम्बन्धित मन्त्रालय र तर्जुमाकारबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहनु पर्ने आवश्यकता रहन्छ । कृषि, वन, वातावरण, इन्जिनियरिङ्ग, विज्ञान वा शिक्षा, स्वास्थ्य जुनसुकै विषयको कानूनको तर्जुमा गर्नु पर्ने भएकोले तर्जुमाकारलाई यो विषयको जानकार म होइन भन्ने सुविधा प्राप्त हुँदैन । त्यसका लागि उसले हरेक विषयमा आधारभूत ज्ञान राख्ने, अनुसन्धान गर्ने, प्रष्ट तर्जुमा निर्देशन प्राप्त गर्ने, तर्जुमाकारले आफ्नो व्यक्तिगत गुणमा अभिवृद्धि गर्ने, आलोचनालाई स्वीकार गर्ने र सम्मान गर्ने शैली अपनाउनु पर्ने हुन्छ । स्पष्ट हुन नसकेका विषयमा नीति निर्माणमा संलग्न व्यक्ति, विषय विज्ञ वा सरोकारवालासँग कुनै पनि रूपमा परामर्श गर्नुपर्ने हुन्छ । विषयवस्तुमा स्पष्ट नभई निर्माण भएको मस्यौदालाई तर्जुमाकारले विधेयक समिति वा संसदमा विधि निर्माताहरूबीच प्रतिरक्षा गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन ।

७. सरकारी तथा गैरसरकारी विशेषज्ञ विज्ञको तर्जुमा प्रक्रियामा संलग्नता

कानून जनताले आफूले आफैँलाई बाँध्नको लागि स्वीकार गर्ने मान्यता भएकोले जनताका प्रतिनिधिबाट मात्र निर्माण गर्ने पद्धतिलाई लोकतान्त्रिक पद्धति मानिएको हो । कानूनमा जनताको स्वामित्व र अपनत्व कायम गर्नको लागि कानून निर्माणमा जनसहभागिता महत्वपूर्ण हुन्छ । सरोकारवालाको सहभागिता, विषयगत विज्ञको सहभागिता, गैरसरकारी विशेषज्ञको सहभागिताले जनसहभागिता प्रतिबिम्बित हुने हो । अवधारणा पत्र बनाउँदा वा प्रारम्भिक मस्यौदा बनाउँदा सम्बन्धित मन्त्रालयले धेरै भन्दा धेरै सरोकारवाला र विशेषज्ञको सहभागिता गराउनु पर्ने आवश्यकता र अपेक्षा गरिन्छ । तर व्यवहारमा अत्यन्त सीमित विधेयकमा मात्र यस्तो सहभागिता गराएको पाइन्छ । तर्जुमा सहमतिको लागि कानून तथा न्याय मन्त्रालयमा फाइल प्राप्त भए

पश्चात मात्र विशेषज्ञ र सरोकारवालाहरूलाई नयाँ कानुन बन्दै गरेको जानकारी प्राप्त हुने र सो नयाँ कानुन के हो भनी जिज्ञासा र ज्ञापन पत्रहरू प्राप्त हुने गरेको छ । कानुन तथा न्याय मन्त्रालयले तर्जुमाको क्रममा सम्भव भएसम्म सीमित रूपमा परामर्श बैठक गर्ने, सम्बन्धित मन्त्रालयका पदाधिकारीसँग स्पष्टताको लागि आग्रह गरेर यस्ता जिज्ञासाको सम्बोधन गर्ने गरिएको छ । समयको सीमितता, मुख्य नीतिगत विषयमा परिवर्तन गर्ने कार्यादेशको अभाव र स्रोत साधनको अभावले गर्दा कतिपय विषयहरूलाई सम्बन्धित मन्त्रालयको ध्यानाकर्षण गराउने बाटो अवलम्बन गर्नु पर्ने पनि हुन्छ । कहिलेकाहीँ विशेषज्ञ र सरोकारवालाको परस्पर विरोधी सुझाव र अडान समेत हुने गर्दछ ।

मन्त्रिपरिषदको विधेयक समितिमा सरकारी विशेषज्ञहरूको पहुँच भए पनि गैरसरकारी विशेषज्ञको पहुँच सहज देखिँदैन । व्यवस्थापिका-संसदमा पुगेपछि समितिहरूले विज्ञ र जनसहभागिताको लागि आवश्यक पहल गर्न सक्ने अवसर रहन्छ । समग्रमा कानुनको तर्जुमामा विशेषज्ञ तथा सरोकारवालाको सहभागिता सिद्धान्ततः अस्वीकार नगरिए पनि व्यवहारमा व्यापक रूपमा सहभागिताको लागि संयन्त्र स्थापित गर्ने वा यसलाई आवश्यक रूपमा महत्व दिने प्रवृत्तिको अभाव नै देखिएको छ ।

८. मन्त्रिपरिषद विधेयक समितिको सक्षमता तथा अवसर

कानुन तथा न्याय मन्त्रालयबाट मस्यौदा अन्तिम भई मन्त्रीस्तरबाट स्वीकृत भएपछि मन्त्रिपरिषदमा विधेयक स्वीकृतको लागि प्रस्ताव पेश गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयमा पठाइन्छ । कतिपय संक्षिप्त, सरल र छिटो सदनमा लैजानु पर्ने विधेयकको मस्यौदा मन्त्रिपरिषदले आफैँ स्वीकृत गर्छ भने अधिकांश विधेयकहरू दफावार छलफलको लागि विधेयक समितिमा पठाउँछ । कानुन तथा न्याय मन्त्रीको सभापतित्वमा बस्ने उक्त समितिमा सम्बन्धित मन्त्री, अन्य विषयसँग सम्बन्धित मन्त्रीहरू, महान्यायाधिवक्ता, सम्बन्धित सचिव, कानुन सचिव, कानुन आयोगका पदाधिकारी, मस्यौदाकार र विशेषज्ञहरू सहभागी हुने परम्परा रहेको छ ।

विधेयक समितिसँग पेश भएको विधेयकमा दफावार छलफल गरी कुनै पनि संशोधन वा परिमार्जन गर्न सक्ने व्यापक क्षमता रहेको छ । यस प्रयोजनको लागि विधेयक समितिले उपसमिति वा कार्यदल गठन समेत गर्न सक्छ । सात आठ जना मन्त्रीहरूकै सहभागिता रहने, कानुन विज्ञ, विषयविज्ञ र तर्जुमाकारको पनि सहभागिता रहने,

विशेषज्ञ वा सरोकारवालासँग समेत छलफल र परामर्श गर्न सक्ने, तर्जुमाकारबाट भएका गल्ती सच्याउन सक्ने जस्ता अवसरहरू विधेयक समितिले प्राप्त गर्दछ ।

८. विधेयक मस्यौदाको विधेयक समितिबाट स्वीकृति

विधेयक समितिमा दफावार छलफल भई परिमार्जनको कार्य सम्पन्न भएपछि वा कुनै उपसमिति वा कार्यदल गठन भएकोमा उक्त उपसमिति वा कार्य दलको प्रतिवेदन पेश भई सामान्य छलफल भएपछि विधेयक समितिले विधेयकको मस्यौदा स्वीकृत गरी मन्त्रपरिषदमा पेश गर्ने निर्णय गर्दछ ।

१०. नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदबाट विधेयक स्वीकृत गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेश गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई निर्देशन

विधेयक समितिबाट अन्तिम रूप प्रदान गरिएको मस्यौदालाई मन्त्रपरिषदले पारित गरी व्यवस्थापिका-संसदमा पेश गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई निर्देशन दिने गर्दछ । यस्तो निर्देशन प्राप्त भएपछि सम्बन्धित मन्त्रालयले संसदका सदस्यहरू सबैलाई वितरण गर्न पुग्ने संख्यामा विधेयकको प्रति तयार पार्ने, विधेयक प्रस्तुत गर्नु पर्नाको संक्षिप्त उद्देश्य र कारण, आर्थिक टिप्पणी, प्रत्यायोजित विधायन सम्बन्धी टिप्पणी तयार गरी विधेयकलाई व्यवस्थापिका-संसदको व्यवस्थापन कार्यमा समावेश गरिदिन सम्बन्धित मन्त्रीले संसदको महासचिवलाई संबोधन गरी लेखेको पत्र सहित संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय मार्फत व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयमा विधेयक दर्ता गराउनु पर्ने हुन्छ ।

कानून तर्जुमाका प्रक्रियागत चुनौतीहरू

०. सरकारी पक्षले सामान्यतया कम प्रयासमा बढी प्रभाव पार्न सकिने भन्ने ठानी ठूलो परिवर्तनका लागि कानूनको तर्जुमा प्रति आकर्षित हुने सम्भावना बढी रहेको छ । आ.व.२०७१/७२ को बजेट बक्तव्यमा ४७ वटा कानून बनाउने घोषणा थियो ।
१. कतिपय अवस्थामा कानूनले समाजको विकासलाई मात्र प्रतिबिम्बित गर्दा सही हुन्छ । समाजलाई नेतृत्व गर्ने प्रयास गर्दा तालमेल नमिल्न सक्छ ।
२. राजनीतिक नीतिगत निर्देशन स्पष्ट रूपमा नआएका परिस्थितिहरू देखिन्छन् । कतिपय अवस्थामा तर्जुमाकारले नीतिगत विषयमा छलफल गर्ने अधिकृत नै फेला पार्न सक्दैन । प्रारम्भिक मस्यौदा कसले कहा निर्माण गरेको हो थाहा नै हुँदैन । सम्बन्धित मन्त्रालयको सहभागिता शून्य रहन्छ ।

३. केही अवस्थामा राजनीतिक उद्देश्य लुकाइएको परिस्थिति पनि छ । छिटो सहमतिको लागि तर्जुमाकारलाई चौतर्फी दबाव मात्र दिइन्छ । यसै कारणले खुला छलफल हुन सक्दैन ।
४. कतिपय अवस्थामा कानुन बनाउनु पर्नाको कारण नीतिमा भएको परिवर्तन वा सरकारको परिवर्तन के हो स्पष्ट हुँदैन ।
५. सामान्यतः सरकारको मातहतका निकायमा सरकारी नियन्त्रणको अभाव देखिन्छ, जसले गर्दा कानुनको कार्यान्वयन निराशाजनक छ ।
६. संवैधानिक सीमामा बाँधिन नचाहने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ ।
७. अदालतको निर्णयको पालना गर्न नचाहने प्रवृत्ति देखिएको छ ।
८. विशेष पाठ्यक्रम सहितको कानुन तर्जुमा एवं मस्यौदा र यसका लागि आवश्यक पर्ने शिक्षा वा लामो समयको व्यवसायिक तालिमको व्यवस्था गरी प्रतिबद्ध र व्यवसायिक तर्जुमाकार निर्माण गर्न सकिएको छैन ।
९. बनेका कानुन पूर्ण कार्यान्वयनमा नआउँदै संशोधन गर्ने वा नयाँ कानुन निर्माण गर्ने कार्यले थप चुनौतीको सिर्जना गरेको छ ।
१०. विशेषज्ञ र सरोकारवालाहरुको सहभागिताको सुनिश्चितता, सोको लागि संयन्त्र, समय स्रोत र साधनको आवश्यकताका बारेमा प्रष्ट हुनु जरुरी छ ।
११. केवल एउटा संरचना वा सार्वजनिक पद सृजना गर्न मात्र पनि कानुन बनाउने प्रयास हुने गरेको देखिन्छ ।

परिशिष्ट - २

कार्यक्रमका सहभागीहरूको नामावली

ब्रेनस्टोर्मिंग सेसन १: चैत्र १८, २०७१ - काठमाण्डौं

- डा. विपिन अधिकारी, काठमाण्डौं विश्वविद्यालय
मा. विन्दा देवी राना, सभासद, नेपाली कांग्रेस
मा. राधा तिमिल्सिना, सभासद
मा. आडदावा शेर्पा, पूर्व सभासद
मा. सिपी मण्डल, सभासद, नेकपा एमाले
मा. जयन्त चन्द, सभासद, राप्रपा
मा. जीतेन्द्र देव, सभासद मधेशी जनाधिकार फोरम उपाध्यक्ष
मा. जीतु गौतम, सभासद, नेकपा एमाले
मा. नरदेवी पुन, सभासद, नेकपा एमाले
मा. श्रीमाया थकाली, सभासद, नेकपा एमाले
मा. जीवन पण्डित, सभासद, नेपाली कांग्रेस
मा. जीवनकुमार घिमिरे, सभासद, नेकपा एमाले
मा. लिला मगर, सभासद, नेकपा एमाले
मा. पुरेलाल राना, सभासद, नेपाली कांग्रेस
श्री दिनेश त्रिपाठी, संविधानविद्
श्री गणेशदत्त भट्ट, सह प्राध्यापक त्रिवि
मा. मनबहादुर विश्वकर्मा, सभासद, नेपाली कांग्रेस
मा. लक्ष्मणलाल कर्ण, सभासद, सदभावना पार्टी
मा. डा डिम्पल भा, सभासद, सदभावना पार्टी
श्री नविन राणा, नेपाली कांग्रेस
डा. सूर्य ढुंगेल, संविधानविद्
श्री ललित चौधरी
श्री सविता नकर्मा

ब्रेनस्टोर्मिंग सेसन २: चैत्र २२, २०७१ - काठमाण्डौं

- मा. सखत आरा खानम, सभासद, नेपाली कांग्रेस
मा. सविथ प्रभुन अन्सारी, सभासद, नेकपा एमाले
डा. विपिन अधिकारी, काठमाण्डौं विश्वविद्यालय
डा. सूर्य ढुंगेल, संविधानविद्
श्री गणेशदत्त भट्ट, सहप्राध्यापक त्रिवि.
मा. आशा यादव, सभासद, नेकपा एमाले
मा. अनरकली मियाँ, सभासद, नेकपा एमाले
मा. कुमारी टेकु, नेपाली, सभासद, नेकपा एमाले

मा. बदसम कुमारी, सभासद
 मा. नरबहादुर चन्द, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 मा. गीता क्षेत्री, सभासद, मधेसी जनाधिकार फोरम (लोकतान्त्रिक)
 मा. कर्णबहादुर थापा, सभासद, नेकपा एमाले
 मा. डि आर पौडेल, सभासद, एनेकपा (माओवादी)
 मा. लालुबाबु यादव, सभासद, नेकपा एमाले
 मा. अमृत लाल राजवंशी, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 मा. लक्ष्मी राई, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 मा. थरुदेवी राई, सभासद, नेकपा एमाले
 मा. ध्यानगोविन्द रंजित, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 मा. सकलदेव सुतिहार, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 मा. भरत साउद, सभासद, नेकपा एमाले
 मा. गीता वाग्ले, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 श्री जीतेन्द्र थापा
 श्री नारायण वि.क.
 श्री दिनेश त्रिपाठी
 मा. राधाकृष्ण कँडेल, सभासद, नेकपा एमाले
 मा. आदित्य नारायण कशौधन, सभासद, नेकपा एमाले
 मा. कल्पना चौधरी, सभासद, मधेशी जनाधिकार फोरम
 मा. आशा विक, सभासद, नेपाली कांग्रेस
 मा. पदमा बोहरा, फेकोफेन

ब्रेनस्टोर्मिंग सेसन ३: चैत्र २७, २०७१ - काठमाण्डौ

डा. विपिन अधिकारी, काठमाण्डौ विश्वविद्यालय
 मा. अब्दुल महमद, सभासद नेपाली कांग्रेस
 मा. माइकुलाल भुजेल, सभासद नेपाली कांग्रेस
 मा. रञ्जना शंकर, सभासद नेकपा एमाले
 मा. प्रा डा के बी थापा, सभासद नेपाली कांग्रेस
 मा. शेषनाथ अधिकारी, सभासद नेपाली कांग्रेस
 मा. काशीनाथ अधिकारी, सभासद नेकपा एमाले
 मा. डि आर पौडेल, सभासद एनेकपा माओवादी
 मा. अम्बिका खवास राजवंशी, सभासद नेकपा एमाले
 मा. रामकृष्ण घिमिरे, सभासद नेपाली कांग्रेस
 मा. भरत कुमार शाह, सभासद नेपाली कांग्रेस
 श्री दिनेश त्रिपाठी, संविधानविद्
 श्री सम्बोजन लिम्बु, अधिवक्ता
 श्री फुर्पा तामाङ, अधिवक्ता

ब्रेनस्टोर्मिंग सेसन ४: चैत्र ३०, २०७१- काठमाण्डौ

- डा. विपिन अधिकारी, काठमाण्डौ विश्वविद्यालय
मा. बैजनाथ चौधरी, नेकपा एमाले सभासद
मा. टिकाराम लिम्बु, सभासद
मा. रिता शाही, नेपाली कांग्रेस सभासद
मा. जयदत्त जोशी, सभासद
मा. खड्गबहादुर बस्याल, सभासद, नेपाली कांग्रेस
मा. राम विक्रम, सभासद
मा. हरिवहादुर राजवंशी, सभासद
मा. शीवकुमारी गोतामे, नेकपा एमाले सभासद
मा. लक्ष्मण राजवंशी, सभासद, नेपाल राष्ट्रिय पार्टी
मा. विनोद श्रेष्ठ, नेकपा एमाले सभासद
श्री दिनेश त्रिपाठी, संविधानविद्
मा. अब्दुल रिजाज, नेपाली कांग्रेस सभासद
श्री अकवाल खाँ
श्री फुर्पा तामाङ, अधिवक्ता
श्री रुद्र पाठक, अधिवक्ता

ब्रेनस्टोर्मिंग सेसन ५: असार ३, २०७२ - काठमाण्डौ

- डा. सुरेन्द्र केसी, प्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
डा. विपिन अधिकारी, काठमाण्डौ विश्वविद्यालय
श्री कपिल श्रेष्ठ, वरिष्ठ मानवअधिकारवादी
श्री सानु तिवारी, अधिवक्ता
श्री र्विता महारा, विद्यार्थी
श्री दिनेश हरिजन, चमार कल्याणकारी समाज
श्री विजयालक्ष्मी अर्याल, नेपाल कानून समाज
श्री ज्ञानु तिमिल्सिना, नेपाल विद्यार्थी संघ
श्री मन्दिरा, प्रोग्राम म्यानेजर
श्री निशन भट्टराई, युएनए
श्री डम्बर विक्रम थापा, युएनएफ
श्री गणेशकुमार मण्डल, मधेशी नागरिक समाज
श्री मोहन खड्का, सामाजिक कार्यकर्ता
श्री दर्शन रौनियार, एम फोर सि
श्री यज्ञप्रसाद अधिकारी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
श्री खेमराज रेग्मी, नेपाल नागरिक समाज
श्री केदारमणी अर्याल, अधिवक्ता
मा. रविन्द्र अधिकारी, सभासद नेकपा एमाले
श्री रामेश्वर उपाध्याय, एनयूटिए

श्री बशुदेव शर्मा, अधिवक्ता
श्री रिवाज न्यौपाने, युथ इनिटिएटिव
श्री सरिता बर्तौला, युवा अभियान
श्री सविता नकर्मी
श्री शान्ति पौडेल

ब्रेनस्टोर्मिंग सेसन ६: असार ७, २०७२ - काठमाण्डौ

प्रा. अमुदा श्रेष्ठ, प्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
डा. विपिन अधिकारी, काठमाण्डौ विश्वविद्यालय
श्री सत्यप्रकाश उपाध्याय, नागरिक समाज
श्री हेमा थापा, नागरिक समाज
श्री मञ्जु अन्सारी, संघीय समाजवादी फोरम नेपाल
श्री महामुनी आचार्य, मानवअधिकारकर्मी, ह्युरोन
श्री रज्जु मल्ल ढकाल, साउथ एसिया सेन्टर फर पोलिसी स्टडिज्
श्री नम्रता शर्मा, सम्पादक, नारीस्वर
श्री मोतीलाल नेपाली, दलित अभियन्ता, दलित कल्याणकारी समाज
श्री पद्मिनी प्रधानाङ्ग, सशक्ति नेपाल
श्री राजेश्वर आचार्य, पूर्व राजदुत
श्री द्वारिकानाथ ढुङ्गेल, वरिष्ठ अनुसन्धानकर्ता
श्री श्याम विक, जुरी नेपाल
श्री प्रपन्ना मिश्र, डब्लुपीएलयुएस
श्री एरोज शर्मा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
श्री अन्जली मास्के
श्री रुद्रप्रसाद पाठक, अधिवक्ता

प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफल १: असार १०, २०७२ - पोखरा, कास्की

श्री उमानाथ बराल, पिएन क्याम्पस पोखरा
श्री गिर्धारी सुवेदी, सयपत्री समाज
श्री पद्ममा शर्मा रेग्मी, सहायक प्राध्यापक
श्री रामचन्द्र बराल, सहायक प्राध्यापक
श्री थन बहादुर क्षेत्री, सयपत्री समाज
श्री हरिराज पोखरेल, अधिवक्ता
श्री जनकल्याण पराजुली, अधिवक्ता
श्री हरिप्रसाद सुवेदी, अधिवक्ता
श्री सुरेन्द्रथापा मगर, नागरिक समाज पोखरा
श्री इन्द्रप्रसाद बराल, अधिवक्ता
श्री धर्मबहादुर खत्री, कास्की जिल्ला अदालत बार
श्री मेघमणी पौडेल, पुनरावेदन अदालत बार पोखरा

श्री सरलाकुमारी पाण्डे, एडभोकेसी फोरम
श्री खगेन्द्रराज आचार्य, अधिवक्ता
श्री पदमपानी देवकोटा, कास्की जिल्ला अदालत बार
श्री तिलक बहादुर आचार्य, वरिष्ठ अधिवक्ता
श्री लेखनाथ भट्टराइ, पिएन क्याम्पस
श्री गणेशदत्त भट्ट, एनसिएफ काठमाण्डौं
श्री खगराज आर्चाय, शान्ति समाज नेटवर्क
श्री रुचा आले, विद्यार्थी पीएन क्याम्पस
श्री अनुस्मृति वाग्ले, पीएन क्याम्पस
श्री सुष्मा ओझा, सयपत्री समाज
श्री कमलप्रसाद आचार्य, अधिवक्ता
श्री कृष्ण गुरुङ्ग, नागरिक समाज

प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफल २: असार १२, २०७२ - विराटनगर

श्री सञ्जयकुमार देव, एनआइडी मोरङ्ग
श्री परमेश्वर नेपाल, जिल्ला अदालत बार एकाई मोरङ्ग
श्री नरेन्द्रबहादुर थापा, जिल्ला अदालत बार एकाई मोरङ्ग
श्री यमबहादुर मगर, उदयपुर बार
श्री राजेन्द्रप्रसाद रिजाल, मोरङ्ग जिल्ला अदालत बार एकाई
श्री राजकुमार रेग्मी, मोरङ्ग जिल्ला अदालत बार एकाई
श्री विनिता तिमल्सेना, विमेन फोरम इटहरी
श्री देवी निरौला, एमएमए डिएल
डा अपार लम्साल, पोष्ट ग्रायाजुएट क्याम्पस विराटनगर
श्री महेन्द्र नारायण यादव, महेन्द्र मोरङ्गआदर्श क्याम्पस विराटनगर
श्री बबुराम तिमिल्सिना, महेन्द्र मोरङ्ग आदर्श बहुमुखी क्याम्पस विराटनगर
डा कमलेश वाग्ले, महेन्द्र मोरङ्ग आदर्श क्याम्पस विराटनगर
श्री गीता सिलवाल, नेपाली कांग्रेस
श्री हरिनारायण चौधरी, अधिवक्ता
श्री इन्दिरा प्रसाइँ, महेन्द्र मोरङ्ग अर्दश क्याम्पस
श्री विनय क्षेत्री, नव कौटिल्य मेडिकल कलेज
श्री ढिल्ली प्रसाइँ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
श्री उत्तम बहादुर चौलागाईँ, पुर्वी नेपाल यातायात व्यवसाई संघ
श्री जनक भट्टराइ, जिल्ला विकास समिति, मोरङ्ग
श्री महेश खत्री, त्रि वि
श्री महेश्वर नारायण काम, त्रिवि सहप्रध्यापक
श्री नवराज दाहाल, मोरङ्ग जिल्ला अदालत बार
श्री भरतबहादुर थापा, मोरङ्ग जिल्ला अदालत बार
श्री आशा तुम्बाहाम्पे, एफएनजे

डा राज नारायण यादव, सहप्राध्यापक मधेशी बौद्धिक समाज
श्री विजयप्रसाद मिश्र, एनसिएफ काठमाण्डौं
श्री भूषण दंगाल, मोरङ क्याम्पस
श्री निरा भगत,
श्री कौशिल्या निरौला, अधिवक्ता
श्री नवीन कर्ण, मकालु टिभी
श्री डा रामारतन शर्मा, उपप्राध्यापक महेन्द्र मोरङ्ग आदर्श क्याम्पस
श्री फणिराज नेपाल, मदिरा व्यवस्थापन अभियान
श्री लिलावल्लभ घिमिरे, कान्तिपुर दैनिक
श्री टिका घिमिरे, नागरिक समाज

प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफल ३: असार १३, २०७२ - हेटौँडा, मकवानपुर

श्री अप्सरा बस्नेत, लिगल एड
श्री कृष्णप्रसाद भण्डारी, अधिवक्ता
श्री शिव कोइराला, नागरिक सरोकार मञ्च
श्रीसुवाश दुङ्गेल, मकवानपुर बहुमुखी क्याम्पस
श्री उदय अधिकारी, मकवानपुर बहुमुखी क्याम्पस
डा गणेश लामा, त्रि.वि.
श्री वि सि कोइराला, विपी विचार समाज
श्री राममणी दाहाल, रेडियो मकवानपुर
श्री श्याम सुवेदी, प्राध्यापक
श्री राजन दाहाल, रेडियो मकवानपुर
श्री मुकुन्द अधिकारी, अधिवक्ता
श्री पुष्पबहादुर थापा क्षेत्री, अधिवक्ता
श्री समुद्धिन तिवारी, बारा जिल्ला अदालत वार
श्री हरेराम आचार्य, उपप्राध्यापक मकवानपुर बहुमुखी क्याम्पस
श्री अभिमन्यू हुमागाई, उपप्राध्यापक मकवानपुर बहुमुखी क्याम्पस
श्री लोकराज शर्मा, मकवानपुर बहुमुखी क्याम्पस
श्री गोपालप्रसाद आचार्य, अधिवक्ता
श्री ललिता शर्मा, अधिवक्ता
श्री गणेशदत्त भट्ट, एनसिएफ काठमाण्डौं
श्री पवित्रा विश्वकर्मा, दलित महिला संघ

प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफल ४: असार १४, २०७२ - धनगढी, कैलाली

श्री सिद्धराज जोशी, जिल्ला अदालत वार कैलाली
श्री देवीलाल चौधरी, लिगल एड
श्री सुरेशकुमार उपाध्याय, कैलाली जिल्ला अदालत वार
श्री प्रदीप ज्ञवाली, लिगल एड
श्री टेकराज जोशी, कान्तिपुर टिभी

श्री हिमाल जोशी, धनगढी पोष्ट
 श्री दिलबहादुर छन्त्याल, नागरिक दैनिक
 श्री रेनु प्रधान, अधिवक्ता
 श्री पदमराज शर्मा, कैलाली जिल्ला अदालत वार
 श्री राजेन्द्र चन्द, कैलाली बहुमुखी क्याम्पस
 डा राजेन्द्र शाह, कैलाली बहुमुखी क्याम्पस
 श्री पुरेन्द्र चन्द, कैलाली बहुमुखी क्याम्पस
 श्री गीता सोडारी, महिला पेरवी मञ्च
 श्री निर्मला रिजाल, अन्तर पार्टी महिला सञ्जाल
 श्री गोमा आचार्य, फाया नेपाल
 श्री पार्वती गिरी, जिल्ला कमिटी महासंघ एमाले
 श्री लक्ष्मी केशी, हिमवन्ती नेपाल
 श्री कमला पौडेल, डब्लुएटिएस
 श्री अनु हमाल, स्थानीय शान्ति समिति
 श्री दीपक जोशी, पत्रकार
 श्री यम बम, सहसम्पादक
 श्री बशुन्धरा रिसाल, अखिल नेपाल महिला संघ
 श्री दीपक ओली, राजधानी दैनिक
 श्री उमिद वागचन, विविसी नेपाली सेवा
 श्री निर्मला वागचन, महिला मानव अधिकार रक्षक
 श्री मोहन जोशी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
 श्री दिनेश त्रिपाठी, अधिवक्ता
 डा जानकी तुलाधर, डब्लुभिएफ
 श्री विरेन्द्रबहादुर शाही, डब्लुभिएफ
 श्री भागवतदास चौधरी
 डा विपिन अधिकारी, काठमाण्डौ विश्वविद्यालय

प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफल ५: असार १५, २०७२ - नेपालगञ्ज, बाँके

श्री शोभना मिश्र, एएफएचए बाँके
 श्री शान्ता पोखरेल, एफ डब्लुडब्लु बाँके
 श्री सानु ओझा, एएफएचए बाँके
 श्री सबनाम प्रवीन, फतिमा फाउण्डेसन नेपाल बाँके
 श्री सपना भट्टराई, एनजिओ फेडरेसन
 श्री जनक सुवेदी, डानिक नेपालगंज
 श्री सुदीपकुमार भट्टराई, पुनरावेदन अदालत वार नेपालगंज
 श्री यम लामिछाने, रेडियो भेरी
 श्री निरज गौतम, राष्ट्रिय समाचार समिति नेपालगंज
 श्री रुपेन्द्र जि एम, रेडियो भेरी एफ एम

श्री दीपककुमार रेग्मी, पुनरावेदन अदालत बार नेपालगंज
श्री लक्ष्मण पराजुली, पुनरावेदन अदालत बार नेपालगंज
श्री प्रकाश उपाध्याय, हिमराइटस् नेपालगंज
श्री हेमन्त कर्माचार्य, कान्तिपुर दैनिक
श्री बलबहादुर लावड, पुनरावेदन अदालत बार नेपालगंज
श्री मोहमद सिद्धिकी, नेपाली कांग्रेस
श्री प्रभाकर भट्टराई, पुनरावेदन अदालत बार नेपालगंज
श्री खिमराज गिरी, पुनरावेदन अदालत बार नेपालगंज(अध्यक्ष)
श्री गोविन्दराम पासवान, आरटिआई नेपालगंज
श्री नारायण गडरिया, आरटिआई नेपालगंज
श्री उदयराज बर्मा, जिल्ला अदालत बार बाँके
श्री रामकुमार दीक्षित, एसपी
श्री बसन्ता गौतम, अधिवक्ता
श्री शिव विश्वकर्मा, युएनडिपी
श्री राकेश मिश्र, आइएचआरसी
श्री दिनेश ठाकुर, पत्रकार, लोकप्रिय सन्देश नेपालगंज
श्री अक्कल बहादुर बम, एनेकपा (माओवादी)
श्री बादशाह कुर्मी, संविधान सभा सदस्य बाँके
श्री सतिश पाण्डे, युएनडिपी
श्री विश्वजित तिवारी, आइएचआरसी
श्रीरुवी खॉन, नेपाल मुस्लिम समाज विकास केन्द्र
श्री चन्द्रकलेव पिया, सिभिएसएन
श्री पदम शाही, पत्रकार लोकप्रिय सन्देश बाँके
श्री टेकर सिंह शाही, कान्तिपुर दैनिक
श्री जीवन चन्द, पत्रकार
श्री प्रियास्मृति ढकाल, कृष्णसार एफ एम
श्री ढकाल, कृष्णसार एफ एम
श्री रविन्द्र खत्री, आएचआरसी
श्री विकेश भट्टराई, जेवाइएन

केही महत्वपूर्ण सन्दर्भ सामाग्री

१. नेपाल कानून आयोग, *कानून तर्जुमा दिग्दर्शन २०६६* (काठमाण्डौ: नेपाल सरकार, २०६६)
२. कानून किताव व्यवस्था समिति, *नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३* (काठमाण्डौ: नेपाल सरकार, २०६३)
३. संविधान सभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०७०
४. संसद सचिवालय सम्बन्धी, ऐन, २०६५
५. जीवनलाल सत्याल, *संसद भित्र* (२०४८)
६. नेपाल कानून आयोग, *कानून पुनरावलोकन रणनीति, २०७१* (अप्रकाशित)
७. Hironori Yamamoto (ed), *Tools for Parliamentary Oversight: A Comparative Study of 88 National Parliaments* (Inter-Parliamentary Union, 2007).
८. *Prolonged Legislative Process: Law Making in Nepal, Citizens' Campaign for Right to Information* (Kathmandu: CCRI, May 2012).
९. Malcolm Jack (ed), *Erskine May's Parliamentary Practice*, Twenty-fourth Edition (London: LexisNexis, 2011)
१०. R. Eric Petersen, *Parliament and Congress: A Brief Comparison of the British House of Commons and the U.S. House of Representatives*, CRS Report for Congress, Order Code RL32206, Updated May 19, 2005.

